

635.022

SOMBART WERNER:

A PROLETÁRIÁTUS

KÉPEK ÉS TANULMÁNYOK

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

FORDITOTTA:

VEZSENYI BÉLA

oooooooooooooooooooooooooooo

ÁRA 1*20 FILLÉR

oooooooooooooooooooooooooooo

KÖLTSÉGVART, 1910.
UJPESTI SZÉCHÉNYI
KÖNYVTÁR ÉRTÉKESÍTŐ IRODA

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Sombart: A proletariatus

SOMBART WERNER

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A PROLETÁRIÁTUS

KÉPEK ÉS TANULMÁNYOK

IRTA
SOMBART WERNER

FORDITOTTA:
VEZSENYI BÉLA

KOLOZSVÁR
UJHELYI ÉS BOROS KÖNYVSAJTÓJA
1910

635.022

2007

Országos Széchényi Könyvtár

*„Lungi dal proprio ramo
Povera foglia frale
Dove vai tu? — Dal faggio
Là dov'io nacqi, mi divide il vento.
Esso, tornando, a volo
Dal bosco alla campagna
Dalla valle mi porta alla montagna
Seco perpetuamente.
Vo pellegrina, e tutto l'altro ignoro“.*

Proletáriátusnak nevezzük modern társadalmunkban azt a szociális² osztályt, amely vagyontalan bérmunkásokból, vagyis a népesség amaz elemeiből áll, akik kénytelenek (mivel nincs módjukban, hogy gazdaságilag önállókká legyenek) munkaerejüket valamely kapitálista vállalkozónak, szabad bérszerződés révén, bizonyos ideig tartó használatra bérért odaadni. E szociális osztály létezésének föltétele tehát a kapitalisztikus gazdasági rendszer, amely új alakjában a középkor letűnte óta meggátolhatatlanul elterjedt Európában, Amerikában, Ausztráliában, valamint Ázsia és Afrika egy részében. Nem ide tartozik, hogy ennek a gazdasági rendszernek sajátosságait vázoljuk. Ha behatóbban akar tájékozódni az olvasó e gazdasági rendszernek lényegéről, „A modern kapitalizmus” című művemben¹ megtalálja a kellő felvilágosítást. Jellemzésül legyen elég itt a következő néhány megjegyzés: A kapitalizmus a modern történelemhez tartozó gazdasági rendszer, amelynek az a tulajdonsága, hogy benne minden gazdasági műveletnek legfőbb célja bizonyos pénzösszeg (a tőke) gyarapítása. Ezeket az értékesítendő pénzösszegeket a vezető gazdasági alanyok, a kapitalista vállalkozók kezelik. E vállalkozók bizományosai a tőke hatalmának, amely sorsként uralkodik felettük és cselekvésükben kevesebb szabadságot enged nekik, mint a gőz a lokomotivnak, amelyet a sínpáron előre hajt. A megszabott feladatukat olyaténkép teljesítik, hogy a lehető legtöbb munkást fogadják szolgálatukba és — egyfelől — az általuk végzett munka lehető legcsekélyebb díjazása, — másfelől — az általuk előállított áruk lehető legegységesebb értékesítése révén igyekeznek nyereségre szert tenni.

¹ Werner Sombart: „Der moderne Kapitalismus“. 2 Bde. Leipzig, 1902.

x társadalmi
x tőke

Itt bennünket ennek a gazdasági rendszernek csak az objektumai: e vagyontalan bérmunkások érdekelnek. Ezeknek a mivoltáról akarunk fogalmat szerezni. Még pedig olyan fogalmat, amely a népesség eme rétegének általános sajátosságaira vonatkozik. Mert tudjuk, hogy a proletáriátusnak sokféle fajtája van: férfiak, asszonyok és gyermekek alkotják; vannak jól díjazott és nyomoruságosan fizetett munkások; meg lehet különböztetni csoportokat a kapitalizmus ama köre szerint, amelyhez tartoznak: mezőgazdasági proletáriátust, ipari, kereskedelmi proletáriátust; nemzetről-nemzetre különböző típusait lehet kimutatni; tudjuk, hogy a proletáriátus idő folytán lényeges változásokon ment át ugy összetételében, mint faji tulajdonságában. Ám mindezzel most ne törődjünk, a kitűzött céltől ne térjünk el. E cél pedig: megismerni az egész proletáriátus ama sajátosságait, amikben különbözik a népesség más csoportjainak lényeges sajátosságaitól.

Első sorban fogalmat kell szereznünk a proletáriátus mennyiségéről és quantitativ jelentőségéről a modern társadalomban.

Telivér-proletárok mindazok a bérmunkások, akik tisztán kapitalisztikus — mindegy akár kicsiny, akár nagy — vállalatokban foglalkoznak. Kétséges csak az, hogy milyen nagyságu üzemnél kezdjük a számítást. Ezt szabad választásra kell biznunk és megelégednünk a legmagasabb és a legalacsonyabb számmal. Bizonyára kapitalisztikusak mindazok a vállalatok, amelyeknek üzeme 20 személynél többet foglalkoztat. Ilyen üzemknél a német ipari — tehát az ipart, kereskedést és közlekedést felölelő — statisztika 265.317 alkalmazottat és 3,656.254 munkást, összesen 3,921.571 személyt számlált (1895). Ha leszámítunk ebből 21.571 bourgeoisoida-alkalmazottat, marad 3,900.000 tisztán proletár-exisztencia, azonban ennél a számnál az állami és községi munkások együvé vannak véve a többi bérmunkásokkal. Ha még ezeket is leszámítjuk, marad mintegy $3\frac{1}{2}$ millió kifogástalan telivér-proletár, akik hozzátartozóikkal 13—14%-át teszik az egész népességnek. De ezekhez kell számítani még azokat a munkásokat, akik a mezőgazdasági-kapitalisztikus vállalatokban dolgoznak. Hogy ezeknek a száma mennyi, arról nincs adatunk. Veszem csak a mezőgazdasági munkásoknak körülbelül $\frac{1}{3}$ -át, kerekszámban $1\frac{1}{2}$ milliót. Ez volna összesen kerek 5 millió, vagyis hozzátartozóikkal körülbelül egyötöde az egész népességnek. De sok 20 személynél kevesebbel dolgozó „ipari“ üzem is bizonyára a kapitalisztikus vállalatokhoz sorozható. Ilyen 6—20 személylyel működő üzemekben, amelyek legnagyobbbrészt még kérdésesek, bérért dolgozott 126.220 alkalmazott és 1,224.006 munkás, összesen 1,350.226 személy (1895). Ha ezekhez számítunk még kerekszámban mintegy 650.000 mezőgazdasági munkást, akkor lesz kerekszám 2,000.000 és ezzel ama kétségtelenül telivér-proletárok száma 7,000.000-ra szaporodik. Ez pedig mintegy $33\frac{1}{3}$ %-a az egész népességnek és így azt mondhatjuk: a valódi proletárosztály az egész népességnek egy

harmad-, usque egyötödrészét foglalja magában. És a népességnek ez az alkotó eleme csaknem teljesen az utolsó évszázad teremtménye. Egyötöd-, usque egyharmadrész manapság! Holott Marx már 1847-ben azt vélte: „A proletár mozgalom az óriás többség önálló mozgalma az óriás többség érdekében“. Ez abban az időben, kivált a nyugat-európai országokra nézve, igazán „óriás“ túlzás volt, főként akkor, ha a proletáriátust abban a szoros értelemben vesszük, amiként Marx vette.

Természetesen egész másként alakul a kép, mihelyt ezekhez a telivér-proletárokhoz számítjuk a temérdek félvért is. Értem ez alatt valamennyi — mondhatnók — „nincsetlen“ embert, a vagyontalan népséget: il popolino, peuple, abban az összefoglaló értelemben, ahogy Louis Blanc nem tartotta ugyan, de valóságban jelezte, amikor ama polgárokat értette e név alatt, qui ne possédant pas de capital dépendent d'autrui complètement, ide számítva az „önálló“ mezőgazdák és iparosok közül az apró-cseprő, — mondjuk — igazán proletár existenciákat.

A már összeszámított telivér-proletárokat még egyszer számbavéve, az 1895-iki foglalkozás- és ipari statisztika számadatai szerint a következő kimutatását adhatjuk a németországi proletár- és proletárioda-exisztenciáknak:

1. Az összes bérért dolgozó egyének az iparban, kereskedelemben, közlekedésben, ideszámítva az alkalmazottakat	13.438,377
Ezek családtagjai	12.327,571
2. Változó foglalkozású bérmunkások, házi szolgálatban levők stb	432,491
Ezek családtagjai	453,041
3. Az összes kishivatalnokok (A foglalkozási statisztika E csoportjának c. egyénei), ideszámítva a hadsereg altisztjeit és közembereit	769,822
Ezek családtagjai	270,249
4. Cselédek	1.339,316
5. Egyedül dolgozó mester az iparban	1.035,580
Ezek családtagjai	1.671,468
6. Egyes önállók (1 személyű üzem) a háziiparban	232,033
Ezek családtagjai	258,232
7. Egyes önállók (1 személyű üzem) a kereskedelemben és közlekedésben	453,805
Ezek családtagjai	791,372
8. Földmivesek 2 hektárnál kisebb gazdasági területtel	525,297
Ezek családtagjai	1.107,659

Tehát az „alsó nép“, a „munkásnépség“: összesen 35

millió 106 ezer 313, vagyis az egész népesség 67,5 százaléka; valamivel több kétharmadánál.

Ez ugyan még mindig nem „óriás“, de legalább nagy többsége a népességnek: körülbelül az a többlet, amellyel Németország lakossága a tizenkilencedik században szaporodott, kivált ha ebből az összegből megint levonjuk a beleszámított bourgeoisoida existenciákat (magasabb alkalmazottakat stb.) és az esetleg még nem ide tartozó kispolgári elemeket.

Egyébként megközelítőleg ugyanezen számokat kaphatunk volna könnyebben is, ha a jövedelmi statisztika nyomán indultunk volna el. Nevezetesen ezt a 35 milliót körülbelül ugyanazok az egyének teszik, akiknek jövedelme 900 márkánál kevesebb. Ilyen volt Poroszországban az 1895—1896. évben 21 millió 165 ezer 32, vagyis az egész népességnek 68,7 százaléka.

A Németországban mutatkozó számarány megközelítőleg egyezik valamennyi kapitalisztikus kulturájú országgal. Kétségtelen tény, hogy a valódi proletárexisztenciák (az itt használt technikai értelemben) mindegyre szaporodnak, olyan mértékben, amint a kapitalisztikus gazdasági rendszer még jobban terjeszkedik. Ám a proletáriátus tömege már ma is olyan nagy, hogy existenciájának sajátossága, főként a proletárp pszichének alakulata egyre döntőbb jelentőségű az egész társadalom jellegére. A szociológusokra, kulturfilozófusokra nézve tehát egyre fontosabb, hogy bepillantsanak a proletárvilágba. Im ez az első kísérlet, amely ilyen bepillantást akar nyújtani, vagyis a proletáriátus existenciájának és lelki világának sajátosságát egységes nézőpontból igyekszik vázolni.

Ha meg akarjuk tudni, miféle teremtmény a proletár, legjobb azt vizsgálunk, miféle — nem. De legkönnyebben megtudjuk, miféle nem, ha kikutatjuk, hogy most már miféle nem, vagyis: az idő folyamán és sajátos életföltételeinek kialakulása révén mit veszített el? (Hogy miért veszítette el általában miért ment keresztül e sajátos fejlődésen, azt megmagyarázni a kapitalizmus elméletének feladata és itt mindig csak utalásként jöhet szóba.) Legelső sorban feltűnik itt az rettenetes tény, hogy a proletáriátus tipikus képviselője az olyanfajta embereknek, akik már semmiféle — sem külső, sem belső — viszonyban nincsenek a természettel, amelybe Isten az embert helyeztette. Nincsenek legalább ott, ahol a kapitalizmus nagy városokba és ipari gócpontokba gyűjtötte össze a népséget, tehát ahol elsőben fejlődött ki a tulajdonképpeni proletáriátus. A munkás gyermeke már mitsem tud ama kedves varázsról, amivel a természet ezerféleképp hat a pásztorfiura. Nem ismeri a madarak énekét, sohase szedett ki madárfészket. Nem tudja, mit jelentenek az égen úszó felegek; nem érti a vihar, a mennydörgés szavát. Nem a mező állataival nő fel, szokásaikat nem ismeri. Az ösztönszerű biztosságot az életben elveszítette. Amikor a falusi ember az őslét ezernyi változatában természetes módon tud segíteni magán, a gyárak, nagy áruházak gyermekét cserbenhagyja az ítélőképessége. Amit el nem „sajátított“ az iskolában vagy a könyvekből meg nem tanult, azt nem tudja, — kivéve a rossz szokásokat, amik az utcán a vele egyivásuakkal való érintkezésből ragadtak rá. Így el is vész minden kapcsolata a természettel. Életének rithmusát már nem az örök természeti jelenségek: a nap-éj, nyár-tél szabják meg. Az élet rithmusa mesterségessé válik, ha ugyan végtére ki nem vész az életéből minden rithmus és csak sivár egyhangúsággal foly le. A proletár mesterséges életet él, amely már nem őseredeti lét, hanem mindenféle iskolai

tanításoknak, zsebóráknak, ujságoknak, esernyőknek, könyveknek, csatornázásnak, politikának és villanyos világításnak bonyodalmas kombinációja.

De nemcsak ez az általános természetesség vész el a proletárnál. Hanem veszendőbe mennek nála első sorban a különös vonatkozások is egy bizonyos természeti környezet-höz: ahhoz, amelyben gyermekként játszott, ahol szüleit eltemette, kedvesét feleségül vette, tüzhelyét megalapította: tehát a szülőföldjéhez való vonatkozások. „A proletárnak nincs hazája“, helyesebben otthona, amelyben gyökeret verne, ahová gondolatai és emlékei mindig visszaszállnának, amely sajátosságát a lelkébe véste volna. Ezért hiányzanak is nála mindazok a gyöngéd, irracionális, szentimentális vonások, melyekkel a népesség más csoportjainál oly gyakran találkozunk.

A proletárnak nincs otthona. Mert „otthon“ érezheti-e magát egy sivár külvárosi utca udvari lakásában a negyedik emeleten? Vagy a füstös, fojtó levegőjű gyárvárosban, ahová a kapitalizmus egész sereg fajtájabelivel válogatás nélkül összeterelte; ne mondjuk: összeterelte, mert e kifejezés az akolra emlékeztet, ahol a csorda tanyáz, hanem — halomra hányta, mint a kavicsrakást. Otthon-e az a „szoba“, amelyben egy egész család lakik — fal-fal mellett száz más családdal egyetemben? Már pedig a lakás-statisztika azt tanúsítja, hogy a nagyvárosi lakosság felének, sőt annál is többnek, tehát a bérmunkásság bizonyára háromnegyed részének nincs töb, csak egyetlen lakóhelyisége: a „szoba“. És még ezt a zugolyt, amely alig érdemli meg a lakás nevet, (majd meg ismerjük még közelebről!) amely annyira szűk, rideg és zsúfolt, hogy „otthoniasnak“, kényelmesnek és barátságosnak el sem lehet képzelni, ahol el sem fér egy pár cserép virág, amelyben gyönyörködhetnék a szem, — mondom, — még ezt a zugolyt sem bírja hosszabb ideig a proletár. Ellenkezőleg: szakadatlanul hurcolkodik egyik „lakásból“ a másikba, mert vagy összevész a házigazdájával, vagy változtatja a munkahelyét. Olyan városban, mint Breslau, évente mintegy 200,000 egyén változtat lakást, legnagyobb részt természetesen a proletáriátushoz tartozók.

És a proletár, amint egyugyanazon lakóhelyen szobából-szobába hurcolkodik, úgy vándorol városról-városra,

országról-országra: ahová a „konjunkturák“, a munkásoknak parancsoló kapitalizmus szólítja. Kulturországaink népessége, főként a proletáriátus vándorlása következtében, folytonos jönnek a vándorlók (Berlinbe 2—300 ezer!) és nagy részük mozgásban van. A nagy városokba évente százezer számra megint vonul odább. Egész vidékek vándorolnak az ország más részébe a munkakinálat szerint: a sziléziaiak nyaranta és ősszel, mint *Sachsengänger*ek (Szászországba járók) elmennek nyugatra, üres helyüket galíciaiak, lengyelek töltik be. Olaszok dolgoznak vasutjainkon, építik a házakat Marseilleben, Zürichben. Ezek a vándor munkások rendszerint visszatérnek „hazájukba“ (amelytől ugyan az állandó el-elvándorlás folytán bensőleg már rég elszakadtak): ám millió meg millió munkás vándorol ki évente szülőfalujából örökre, hogy másutt keresse meg kenyerét. Így régi, évszázados telepedési viszonyok dőltek meg, elkülönülten élt nemzetiségek keveredtek össze; csehek szállják meg a régi német vidékeket Csehországban, Alsóausztriában, a lengyelek befészkelődtek Westfalenbe; igazi keveréknép lepi el a még meg nem szállott vagy gyér lakosságú vidékeket, mint Észak-Amerikát, amelynek partjain az utolsó évben egy milliónál több, nagyrészt orosz, osztrák, magyar, olasz bevándorló kötött ki.

„A proletárnak nincs hazája“. Hazátlanul kóborol a világon szüntelen. És amiként nélkülöznie kell az otthonához fűző minden érzésbeli viszonyt, mert nincs otthona, épp úgy elveszíti mindazt a lokális színezetét is, amelyet az egy helyen lakás ad meg. Hazája a világ. Az egész világ embere. Elvesztette a föld szagát, meg van fosztva konkrét voltától. De ezt is elveszíti az olyan népeket őrlő malomban, amilyen az északamerikai Egyesült-Államok. Itt teljesen különböző népségek hullanak be a garatba és kijönnek lent — vagyis néhány évtized múlva — mint tökéletesen egyforma tömeg, amely már csak egy nyelvet beszél; ahol azelőtt ezerféle volt a változatosság, most ugyanazok a nézetek, ugyanazok a szokások, ugyanazok a dalok.

És a proletárnál fölbomlik még az az utolsó kötelék is, amely az embert a javak konkrét világával összefűzi: az egyéni tulajdon. Nem lehet mély megihatottság nélkül látni azt a jelenséget, hogy a népesség nagy tömege manapság alapján semmit sem mondhat már a sajátjának. Régebben még a legszegé-

nyebbeknek is volt egy darabka földjük, egy viskójuk, amelyhez azonban egész lelkükkel ragaszkodtak. Ma a proletárnak — legalább a nagy tömegének — mindebből már semmije sincs. Költözködéskor a munkáscsalád egy kézi targoncán odább viszi minden jószágát. Egy rakás ócska lim-lom az egész, amivel individuális létét ki tudja egészíteni.

Amiként csaknem egészen megszűntek már a proletárnál az ember és a természet, az ember és a földi javak közötti évezredek, régi viszonyok, amelyeken épült föl eddigelé minden kultúra: éppen olyan sorsra jutottak nála az ember és ember közötti tiszteletreméltó ősi viszonyok is. A kapitalizmus érc-sarka eltíporja mindama régi közösségeket, amelyek a múlt idők emberét — főként a nagy tömeg átlagemberét — kötötték ugyan, de tartották is, támogatták gazdaságilag és erkölcsileg. A proletár épp oly kevéssé ismeri a falu- és rokonsági közösséget, mint a családi közösséget; épp annyira nem ismeri a hivatásközösséget, mint a munkaközösséget. Elszigetelt, magára hagyott, a társaival nem függ össze szorosabban, mint a nagy halomban egyik homokszem a többivel. Mint a fáról lesodrott levél, melyet a forgószél kerget a rónán.

* * *

Falun, még kis városban is, valamennyi lakost közös érdekek fűzik össze. Szólják-szapolák egymást derekasan, de érzik, hogy alapjában mégis együvé tartoznak; szükségben, bajban segítenek is egymáson. Sajátos erkölcsaik és szokásaik szűk körében, amelyben nemzedékek nőttek fel nemzedékek után, az egyes ember mindig biztos oltalmat talál, mint valami falak és sáncok között, amelyek védenek minden külső támadás ellen. Az egyént világrajóttétől sírbuszálltáig részvétellel kíséri a közösség és mutatja neki az utat, melyen haladnia kell. A dalok, melyeket énekel, a napok, melyeket megünnepel, az istenek, kikhez imádkozik, az ellenségek, kikkel harcol, a ruházat, melyet visel: mindezt elébe szabja a közösség, melyben él. Az gondolkozik helyette, vigyáz rá, hogy el ne botoljék és le ne tévedjen a helyes utról. Elkíséri, legalább lélekben, vándorlásain az idegenbe, mert bármerre jár, kísérik a nézetek,

szokások és hagyományok, amelyek gyermekkorától, mint valami önként értetődő dolgok, bele vannak oltva a lelkébe, amint már az atyjában és nagyatyjában ott voltak. Kisérik gyermekéveinek emlékei, amelyek — bárhol tartózkodjék is — a szomszédi és rokoni kötelékek ezernyi szálával fonják körül.

A proletár mindezekről semmit sem tud. Mint ahogy nincs otthona természeti értelemben és rá nézve nincs olyan hely, amelyért honvágy fogná el, épp úgy nincs otthona ebben a szociális értelemben sem: rá nézve nincs a környező emberekből álló olyan közösség, amelyhez gondolkozása és érzése oda fűznék. Nincsenek sajátos erkölcsi, amint nincs sajátos viselete, nincsenek hazai nótái, nincsenek hazai ételei; minden erkölcsi és szokása világszerte meglevő erkölcs és világszerte divó szokás: ezekben is igazi világpolgára az új kornak.

A proletár nem ismeri a nemzetséget, a nagy rokonsági csoport kötelékét sem, amely a paraszti népséget legtöbbször szorosabb közösségbe foglalja össze. Mindazok a függési és tekintélyi viszonyok, melyek a nagy parasztcsaládokban öreg és ifjú közt kifejlődnek, a proletárra nézve idegenek, a biztonság és összetartozás érzésével együtt, amelyet ezek a viszonyok a rokonság mindenik tagjában keltenek.

De még sokkal jelentősebb és a proletár sajátosságát sokkal jobban megszabja az a tény, hogy a legszorosabb családi kötelék, az individuális család is, amely ma még az egész polgári körben alapja az életnek, a proletárnál annyira veszíti már összefüző erejét, hogy végül ez a közösség is általában elenyészik a proletáriátus körében. Ez a jelenség oly kiváló fontosságú, hogy közelebbről kell megvizsgálunk.

A család, ahogy azt a nyugateurópai kulturvilágban a parasztság és polgárság évezredek folyamán kifejlesztette, háromféle közösséget jelent: táplálkozási közösséget, lakás-közösséget és nevelési vagy életközösséget.

A család táplálkozási közösség. Régebbi formája, a parasztcsalád egyszersmind termelő- és fogyasztógazdaság is. A birtok, amelyen a kis parasztcsalád (a férj, feleség és gyermekeik legalább a nagykorúságig) gazdálkodik, elég nagy arra, hogy a család tagjainak megélhetést és munkát biztosítson. Ez a munka a családtagok minőségének megfelelően van szervezve. Önként érthető, hogy a táplálkozási közösség e mellett fogyasztási gazdaság is. A saját gazdaságukban nyert terményeket legnagyobb részét a saját gazdaságukban dolgozzák fel és fogyasztják el. Ebből a táplálkozási közösségből a polgári — úgy a nagy, mint a kis polgári — családnál már csak egyik rész van meg: a termelő gazdaság oly mértékben zsugorodik össze, amint a mező, a legelő, a kert hiánya elkövetkezik. Lassanként — a modern gazdasági és technikai fejlődés hatása folytán — megszűnik az élelmiszerek saját termelése, a házi vágatás, a „befőzés“ stb., elmarad az otthoni fonás, szövés, követi a gyertyamártás, a szappanfőzés; a nagyvárosi családoknál már nem sütnek, mosnak, varrnak otthon. De még mindig megmarad a polgári család jellemzője: a „házi tüzhely“, amelyen a közös fogyasztásra való ételek készülnek. A háziasszony még büszke a maga konyhájának sütötte-főztére, — ha nem is egyéb az, csak a kávé, amelyet saját receptje szerint főz, vagy a „puszerli“, amit kitünően tud sütni, — még becses a „házi koszt“ és a polgári családapának többet ér az otthon jó -rosszul elkészített étel, mint a „korcsmai kotyvalék“, a család tagjait még egy asztal köré gyűjti a megszabott órákban történő közös étkezés, a nagy tömeg mindennapi életének még ez adja meg tulajdonképpen a rithmusát.

Ki lehet gúnyolni ezt az erősen materiális alapot,

amelyen eddigelé a család nyugodott, lehetséges ezt meg nem egyeztethetőnek tartani azzal az ideállal, amit az ember maga alkot a házasságról és a családi közösségről, de nem szabad lebecsülni azt a nagy jelentőségét, amellyel kétségtelenül befolyt eddig a kulturfejlődés egész menetére. A családi közösségnek bizonyára ez adta meg első sorban a szilárdságot és állandóságot. A legeslegtöbb esetben ez egyik legvonzóbb pont a férfira és nőre, ezen alapulnak a legfontosabb viszonyok az egyes családtagok között. Ez hoz rendet a nagy tömeg életébe és a kis csoportban megerősíti az összetartozás érzését. A közös étkezés első jele a kezdődő műveltségnek. A „kultur-embert“, aminőnek máig ismerjük, ez választja el a „vad“ emberektől, akik még tetszésszerinti időben csillapítják éhüket, amint az ösztönük vezeti őket.

A család továbbá lakásközösség. A szorosán összetartozó rokonok együtt „laknak“ természetes szükségleteiknek, valamint az illendőség és kényelem követelményeinek megfelelő módon. A ház egyes helyiségei rendeltetésük szerint szervesen tagolt egészet alkotnak. A házastársak hálószobájának megfelel a kis gyermekek, a serdülő fiúk és leánykák, a felnőtt ifjak és leányok hálószobája; a férj dolgozószobájának a feleség nappalija; az egyes családtagok szobáinak a közös étkezésre vagy közös szórakozásra való helyiségek.

Mindazok az érzések, amelyeket eddig jóknak és értékeseknek tartottunk, ebből a lakásközösségből, a „háziasság“-ból sarjadtak ki. Ebben gyökereznek minden élményeink születéstől a halálig. A bölcső és a koporsó ugyanazokban a szobákban állanak, hol a barátságos kemence mellett hallgattuk a nagymama meséit, ahol bujósdit játszottunk és a karácsonyfának örvendeztünk. De a szülei házba vezet vissza minden komoly emlékünks is, az aggodás a beteg gyermekért, mindaz a harc és szenvedés, amit életünkben átküzdöttünk, végül azokhoz a szobákhoz és butorokhoz fonódik, amelyek környeznek benünket. Ez az a „szentély“, amelyre „fátylat von az édes alkonyat“, itt áll a régi karosszék, amely „kitárta karját a mult bújának és öröminek“:

„Apai trón, ki annyi izben láttad,
Mint tódul össze a gyermeksereg“²

² Goethe: Faust, ford. Dóczi L.

Önkéntelenül eszünkbe jut, mi lett volna Goethéből a frankfurti ház nélkül — valami udvari szobában a negyedik emeleten? Az olyan lakásközösségnek, amelyben egész ember fejlődhet ki, csak az udvarral és kerttel bíró ház adja meg az igazi alapját, de nagy városokban a legtöbb polgári lakás is megfelel általában a legszükségesebb kívánalmaknak.

Végül a család nevelési vagy életközösség volt mostanáig és ami jó, derék, nemes, nagy csak uralkodott valaha a világon, nélküle el sem képzelhető. A családban fékeződtek meg a nyers ösztönök, itt fakadtak a sziv gyöngéd érzései. Itt nyilott ki az emberiség legfinomabb, legillatosabb virága: a szülői szeretet, a gyermeket itt hódították meg maguknak a szülők. És mindaz, amit a „nevelés“ elérhetett: a valódi „műveltség“: a jó modor és igazán művelt lélek mind a családi közösségen alapszik, mert az élő példa, ez a legnagyobb nevelő erő, csak a családban fejthette ki hatását. A modortalan emberről azt szoktuk mondani: hiányzott nála a gyermekszoba és sok ember közt is biztosan fölismerhetők a „jó családból való“ férfiak és nők, akiknek lénye a férj és feleség, a szülők, gyermekek és testvérek egymásközötti összhangjából szivta magába a benső harmoniát. A családi életközösségben született meg úgy az önzetlenség, mint az áldozatkészség, úgy a tisztelet, mint a gyöngédség, úgy a kölcsönös bizalom, mint a kötelességtudás, röviden: mindaz, ami a derék, jó embert teszi. Elképzelhetjük, hogy vannak kiváló, erős és gazdag egyéniségek, akiknek pályája nem a családon vezet át; de a művelődést, a tömegek kulturáját a család nevelő befolyása nélkül el nem képzelhetjük.

Alapjában ezek csupa színigazságok. És szavaimban senkinek semmi újat nem mondtam. Mindemellett szükségesnek tartottam ezekre az ismert dolgokra emlékeztetni, hogy annál jobban be tudjuk látni egész kihatását az itt szóban forgó dolognak, annak a rettenetes ténynek, hogy a proletáriátusban egy nemzedék nő fel, amelynél családi közösség már jóformán nincs is, amelynek egyes tagjai azt az öszetartozást is, amely évezredekken át fennállott, már csak alig vagy éppen nem ismerik.

Ama sajátos milieut, melyet a családi közösség teremt, a német nyelv helyes ösztönnel nevezi háziasság-nak (Hauslichkeit). Azt érti alatta, hogy a családi közösség egész kulturális értéke csak alkalmas megtelepülés mellett, a ház (Haus) keretében fejlődhetik ki. A háziasság az az eszköz, amelylyel a család hat a tagjaira. Háziasság nélkül nincs családi közösség. A háziasságnak szorosán vett feltétele egy ház, kerttel és udvarral, pincével és padlással, mellékhelyiségekkel és több külön szobával. Ma már valamivel kevesebbre mérjük az igényeinket. Már nem követelünk a háziasság alapjául házat: a nagy városokban egy „emeleti lakás” is megjárja. De ennek a lakásnak aztán tágasságban meg kell ütnie azt a legkisebb mértéket, amelyből már le nem alkudhatunk semmit, tehát némileg mégis csak meg kell felelnie a „háziasság” követelményeinek. Kurella igen jól fejtette ezt ki „Alakásszükség és lakásnyomor” c. művében:³ „Világos — ugymond — hogy a háziasság csak akkor lehet ilyen (t. i. a család eszméjének megfelelő) fejlődés, ilyen életközösség helye, ha oly lakásban telepszik meg, amely először is hosszú időn keresztül megtartható, másodszor idegen elemek behatolása és illetéktelenek bepillantása elől el van zárva, harmadszor elég tágas arra, hogy elfér benne annyi háziberendezés, mennyi szerény mértékben biztosítja a rendet és kényelmet, hogy így lehetségessé váljék az együttélés, de az egyes tag kifejtése egyéni tevékenységét és egyedül is maradjon.”

Ha azt keressük, hogy eszerint mi az a legkevesebb, mire egy serdülő gyermekekkel megáldott családnak szüksége van, azt mondhatjuk: Kell egy konyha (mely használható étkező helyül is) egy mosó- és minden durvább tisztogató munkára

³ H. Kurella: „Wohnungsnot und Wohnungsjammer”. 1900.

szolgáló helyiség, egy hálószoba a szülőknek, egy a gyermekeknek és mihelyt ezek növekednek, külön a fiuknak és külön a leányoknak; kell egy közös lakószoba, pár kisebb szoba, hol az egyes családtagok foglalatosságukkal, hangulataikkal egyedül lehetnek, meg egy tartalékhelyiség, ahol születés, betegség, halál és más vendégek alkalomadtán helyet találjanak. „Nem szép és nem is erkölcsös dolog, ha ugyanabban a szobában és igen gyakran egyazon időben megy végbe születés, halál, főzés, mosás, étkezés és munka.“

E szerint az olyan lakásban, amelyet az atyából, anyából és három-négy gyerekből álló normál-család számára még „emberhez méltónak“ nevezhetünk, amely éppen elegendő arra, hogy a családi közösségnek helyet biztosítson, lennie legalább: 1 konyhának, 3 szobának, 2 kisebb helyiségnek, együttvéve legkevesebb 250 köbméter térfogattal és legalább 68 négyzetméter alapterülettel.

De — ezt bizvást elmondhatjuk — a munkásnépség legnagyobb részének a dolgok mostani állapota mellett olyanok a lakásviszonyai (legalább a kontinentális Európában, a nagy városokról és ipari gócpontokról beszélve), hogy a művelt családi életet lehetetlenné teszik. A lakásnyomoruságot, a modern proletár-exisztencia egyik leglényegesebb jellemzőjét, már más helyütt érintettem. A tárgy fontosságánál fogva azonban még néhány közelebbi adatot akarok felhozni, noha azt kockáztatom is, hogy egyik-másik olvasómat fárasztják majd az egészen nem mellőzhető számadatok.

A higiénia követelményeinek a legtöbb pincelakás csakugyan nem felel meg. És mégis az emberek százazrei és milliói élnek ma is pincelakásokban. Vegyük csak a németországi viszonyokat szemügyre: 1900-ban pincében lakott például Berlinben 91.000 ember, Hamburgban 43.000, Breslauban 15.000, Altonában 12.000, Posenben 8000 és így tovább.

Ám ezek a higiénikus bajok még nem éppen arra a kérdésre vonatkoznak, amelyet itt különösen szem előtt tartunk, hogy t. i. a lakásnyomoruság szétrombolja a családi közösséget. Ez akkor következik be, ha a lakások igen szűkek, zsúfoltak és tele vannak idegen elemekkel. A statisztika pedig nagyon érthető felvilágosítással szolgál arról, hogy ez a baj is rettentő mértékben uralkodik.

Ki hinné, hogy manapság egész sereg ember húzódik

meg olyan „lakás“-ban, ahol egyáltalában nincsen fűthető szoba? Ám a statisztika azt bizonyítja, hogy ilyen ember Berlinben több van 15 ezernél, Barmenben 8 ezeren felül. De ezek csak kivételek és legtöbb esetben magános személyek. Ellenben szörnyen felszökken mindjárt azoknak a száma, akik egyszobás lakásban laknak. Bizony a legtöbb német nagyvárosban — mint említettem — az összes lakosság felének vagy majdnem a felének olyan lakása van, amely csak egyetlen szobából áll. Ezer lakos közül így lakik Barmenben 490, Berlinben 430, Breslauban 409, Chemnitzben 551, Dresdenben 374, Görlitzben 462, a Sale melletti Halleban 429, a porosz Königsbergben 505, Magdeburgban 454, a vogtlandi Plauenben 641. Föltehetjük, hogy kétszobás lakásnál nagyobb lakásban csak elenyészően csekély százaléka lakik a munkásnépségnek.

A statisztika „zsúfolt“ lakásnak az olyant nevezi, ahol egy szobában 6 vagy több, két szobában 11 vagy több személy lakik. És ilyen lakás is van igen tetemes számmal: Berlinben csaknem 30 ezer, Breslauban 7 ezer, Chemnitzben 5 ezer, a vogtlandi Plauenben 3 ezer stb.⁴ Gondoljuk csak el: hatnál többen egy szobában, tizenegynél többen két szobában!

De a legvégsőig fokozza a szegényebb népség lakásnyomorúságát kivált a nagy városokban az, hogy e szűk laká-

⁴ Ime néhány adat Budapest lakásviszonyairól, amelyeknek türethetetlen volta legutóbb már valóságos zendülésben nyilvánult. Pedig ezek az adatok nem a legutóbbi pár évről szólnak:

1901-ben a székesfőváros lakosságának $\frac{1}{3}$ -a élt úgy, hogy legfeljebb hárman laktak egy szobában; $\frac{1}{3}$ -a négy-öt személylyel, $\frac{1}{3}$ -a hat és még több lakótárrsal lakott egy szobában. 160.000 ember hét-nyolc lakótárrsal, 150.000 ember tiznél több lakótárrsal lakott egy helyiségben.

A lakások 8%-ának, azaz minden 13-iknak nincs konyhája. A lakosság pedig 1901 óta 58.000-el szaporodott.

1906 május havában megejtett összeírás alkalmával Budapest 153.800 lakása közül nincs konyha 11.000-ben. 45.000 lakásban a bérlő albérlőket is tartott. 110.000 bérlő lakott idegennel egy szobában.

84.757 egyszobás lakásban 364.798 személy lakott, tehát az összes lakosság 52.5%.

Budapesten az egy- és kétszobás lakások arányszáma Berlinnel szemben 4.6%-al kedvezőtlenebb. Amíg ezer lakásban tuzsufolt volt — Bertillon francia statisztikus szerint — Párizsban (1896) 149, Londonban (1890) 200, Bécsben (1890) 280, Berlinben (1891) 280, Szentpéterváron (1890) 460, addig Budapesten 1891-ben 740. Székesfővárosunkban zsufolt lakásban lakott 1881-ben az összes lakosság 31.9%-a, 1891-ben 31.6%-a, 1901-ben 36.43%-a.

sokat, amelyek már nem is érdemlik meg a lakás nevet, még nem is mindig egy család lakja egyedül, hanem idegen személyek: az „ágyrajárók“ tanyáznak közöttük. Ez a nyomorúságos állapot előfordul például Berlinben 1000 egyszobás lakás közül 391-nél, Breslauban 370-nél, a vogtlandi Plauenben 596-nál, Münchenben az összes egy- és kétszobás lakás közül 572-nél s így tovább. Münchenben, amelynek lakásviszonyairól dr. C a h n tanulmánya igen jól tájékoztat, mintegy 12.000 lakásban, tehát az összes lakások 15 százalékában ágyrajárók tanyáznak, akik közül egynegyedénél több: nőszemély. Ebből a 12.000 lakásból hivatalos értelemben is zsúfolt volt 3918 és csak 858-ban volt egynél több fűthető szoba. Annak, aki saját szemeivel nem látta, fogalma sem lehet arról, hogy milyenek ezek a munkáslakások. Leírás van róluk bőven, ám ezek nem igen tudják szemléltetni mindazt a nyomorúságot, ami e lakások nagy többségében honol. Hadd közöljek legalább egy kis szemelvényt e leírásokból. Csak úgy találomra veszek egyet-mást éppen azokból, amelyek tudomásom szerint a legujabbak. Minden más szemelvény ugyanezt az eredményt mutatná. Az alább közlött vázlatok a breslauer betegsegélyző pénztár 1905-ben rendezett ankétjáról származnak. Valóságukat ugyan érdekelt részről kétségbevonták. De lelkiismeretes vizsgálatok kiderítették, hogy lényegükben igazak. Sőt a breslauer rendőrfőkapitány az orvosegyesülethez intézett átiratában „hivatalosan“ is elismerte, hogy a bennük foglalt jelentések „jórészt“ beigazolódtak.

Ime „képek a családi körből“ a breslauer munkásnépnél a huszadik század elején; ezek a nyomort az ankét rendezőinek célja szerint betegség alakjában tárják föl. Ám ez tulajdonképpen hozzátartozik a kép teljességéhez! Elhagyom a neveket és helyettük számmal jelölöm az egyes képeket:

1. Egy dohánygyári tüdőbajos munkásnő padlásszobában fekszik, több padlásszoba között, úgy, hogy aki ott nem járatos, nehezen tud rátalálni. Az ugynevezett lakóhelyisége csak 185 cm. magas. Tűz esetén a legnagyobb veszély fenyegeti a lakókat. A lakás bére havi 11 márka 50 pfénig s emellett a ház lakóinak még élete se biztos a temérdek patkánytól.

2. Egy magános, nagybeteg cipész asztalosműhelyben lakik. Egyik sarokban, mindenféle butor mögött van az ágya. De ez az ember örvend, hogy 3 év óta ott lakhatik, mert havi 3 márkánál több bért nem tud fizetni. Folyamodott, hogy vegyék föl a szegények házába, de elutasították.

3. A beteg egy igen szűk, nedves és sötét szobában lakik; minthogy

már évek óta nem volt a szoba javitva, kellemetlen, dohos szag uralkodik benne. Lakása alatt van a vendéglő closetje és pissoirja. Az ablakokat egyáltalában nem szabad kinyitni, nehogy még fertőzöttebb legyen a levegő.

4. Egy idegbajos varrónő kis, alkoveses szobában lakik a hozzátartozóival együtt; fizet érte havonta 12 márka bért. A ház elül, oldalt és hátul levő 18 lakása számára csak 2 closet van a szűk udvaron.

5. Egy beteg asztalos fülkével ellátott, egyablakos szobában lakik. A menyezet koromfekete a füsttől. A falakon 20—30 centiméternyi lyukak. Éppen ilyen állapotban van a lépcsőház. Az udvari 4 closetet 28 háztartás használja.

6. Egy keskeny, rozzant lépcsőn jutunk a rheumás beteghez; az egész család egyetlen sötét, nedves kis szobában alszik. A butorok helylyel-közzel megrevesedtek. 12 családnak csak 1 closetje van, amelyet a házban levő étterem vendégei is használnak. A ház telistele féreggel. Esős időben a víz becsorog a lakásba.

7. A tüdőbeteg egy lekerekített háromszög alakú, széljárta padlásszobában lakik, amelyért 22 márka bért fizet. A szoba közepén két faoszlop áll, amelyek a tető kirugó részét tartják. A férj, feleség és 4 gyerek számára csak 3 ágyuk van.

8. Jó meleg helyen lakik egy beteg péklegény. A kis házban a sütőműhely fölött van a munkások hálóhelyisége, ahol nagy hőség és piszok uralkodik. A beteg egy inassal alszik egy ágyban.

9. A csuzos beteg a hátulsó házban lakik földszint. A piszkos szűk szobáért 10 márka bért kell fizetnie. Minden csupa piszok. A férj, feleség és 3 gyerek számára csak 2 ágyuk van.

10. Igen keskeny, vaksötét lépcső vezet a tüdőbajos munkásnő lakásába. A beteg szobája csak 185 cm. magas és nagyon sötét. Egy nővére már tüdővészben halt meg.

11. Két beteg egyesületi tag; férj és feleség, igen sötét, szűk helyiségben lakik, amely csupán a legszükségesebbekkel van berendezve. A nagybeteg asszony csak nappal feketik egyedül az ágyban. 36 háztartás 2 closetet használ.

12. Teljesen sötét folyosón jutunk a szembajos munkás lakásába. A férj, feleség és 2 gyerek 1 ágyban alszanak.

13. A tüdőbajosok végkép elhanyagolt lakása egy sötét bejáróból nyílik, ahol ócska lomok vannak felhalmozva. Egy üres nyoszolya ágynemű nélkül szolgál a házaspárnak közös nyugóhelyül. Mind a kettő tüdőbajos.

14. A tüdővésztes özvegyasszony 4 gyermekével nagyon szegényes lakásban él. Csak egyetlen ágya van. 10 márka házbért fizet.

Ilyen a szegény ember barátságos kunyhója, ahol a békesség tanyáz! Képzeljük csak el, amint Faust fölbotorkál a sötét hátsó lépcsőn a negyedik emeletre és Margitja padlásszobájába lépve mondja:

„E békeérzet, egyszerűség,
E rend, hogy hat le szívemig,

E szegénységben mennyi bőség!
 E börtönben mily üdv lakik!
 Oh érzem, lány, suttogni érzem
 Szép lelkedet, a rend teremtő lelkét,
 Mely anyailag oktat reggelenként,
 Teríteni tiszta abroszod tanítja
 Még lábad alatt a fövenyt simítja."

És képzeljük el még hozzá, hogy ez a „szentély“ egy nagy bérkaszárnyában van, ahol az „édes alkonyat fátyla“ alatt mindenik emeleten 6—8 lakás szorong egymáson és száz meg száz lakó jár ki s be ugyanazon a kapun: köztük Faust és Mefisztó!

Hans Kurella már említett művében éles szemmel vizsgálja az összefüggést a lakás és „erkölcsösség“ között és kimutatja, hogy a lakásnyomor, mivel lehetetlenné teszi a családi életet, szükségképp döntő befolyást gyakorol a proletárpasziche alakulására.

Milyen hazaérkezés, az — mondja igen helyesen — mikor a gyári munkásnő belép abba a szobába, ahol ruhák száradnak, gyerekek visitanak, a holmi tövel-hegygyel összehányva hever, a házastársak tán egymást szidják, nincs egyetlen üres szék, az ágyát is egy vagy két más személylyel kell megosztania. Csodálkozhatunk-e, ha az ágyrajáró ebből a családi körből menekül a korcsmába, a munkásleány szökik ki a világos utcára, a ragyogó kirakatok elé vagy valamelyik mulatóhelyre kívánczik, amely mielőttünk izléstelennek, zajosnak, füstösnek tűnik föl, ő azonban ott meleget, fényt, szórakozást, sőt tán valamelyik „ur“ társaságában meleg vacsorát, nyájas tekintetet, szives szót talál. De a bankár- vagy a gyároskisasszony és a méltóságos mamája, akik fényes otthonukból vágyódnak el a bálba vagy az operába, ezt a leányt természetesen csak „aljas“-nak és „feslett“-nek tartják.

De a lakásnyomoruság többé-kevésbé keserves bajait nemcsak az idézi elő, ami a lakás falain belül van — jobban mondva: n i n c s, — hanem előidézi éppen úgy, sokszor még jobban a lakások elhelyezési módja és e lakáskomplexumok csoportosítása. Még az egy szobából és konyhából álló lakás is tűrhető, csak legyen különálló viskóban; tűrhetőek úgy is, ha — mint a poseni földmunkások és a felső-sziléziai kunyhólakók c w o r a k-jainál — négyenként vannak egy kémény körül csoportosítva és közös kertecskével körülvéve. De

amióta az építési vállalkozók, a spekuláns világnak erkölcsi, intellektuális és gazdasági tekintetben a bookmakerekkel együtt legnagyobb oszttálya, a régi városok elhagyatott s a szegénység menedékhelyeivé lett patricius-házait utánozva, elkezdte körülövezni a növekvő városok periferiáját a bérkaszárnnyák végtelen sorával, tehát az ötvenes évek óta, a mindenféle lakásnyomorusághoz még e karavanszerályoknak a förtelmessége is járult. Ezekben a lakásokban megszűnik a háziasság és otthonias élet; itt, ahol nyaratszaka a nyitott ablakokon — mert az olyan helyiségekben, ahol egyszerre főznek, mosnak és vasalnak, zárt ablakok mellett nem lehet kibírni — behatol az egész tereferé, minden civakodás, a varró- és cipészgépek kattogása, berregése, zakatolása, minden gye-reksivitás, az udvaron levő gyár gépeinek dübörgése, 40—50 konyhának minden avas zsirszaga s bűzös gőze, ahol egy ajtót nem lehet nyitni anélkül, hogy be ne furakodjanak a kíváncsi, irigy vagy kárörvendő tekintetek: az ilyen lakásokban pokolnak tetszhetik az otthon, mennyországnak a korcsma és bordélyház, sőt a börtön vagy a bolondok háza sem igen lehetnek már rémitőbbek.

De ennek a bölcs hatóságaink által is ismert rendszernek egész félelmetes nagysága akkor látszik csak, ha kiüt a kolera vagy a difteritisz érc-seprője kisöpör egész sereg kis siró porontyot, mint a szemetet. Ekkor két hét alatt olyan ritkulás támad, amilyent a lassan pusztító tuberkulózis egy esztendő alatt se tud tán előidézni ebben az emberhalmazban; igaz, hogy egy pár napig tart csak a ritkulás, mert a hézagokat tüstént betöltik az ágyrajárók vagy a kiürült lakásba behurcolkodó család még egészséges gyermeksege.

A bérkaszárnnyákban uralkodó nagy halandóság, főként a nagy gyermekhalandóság egyik igen fontos körülmény a tömegek erkölcsi fejlődésénél. Mivel folytonosan látják ezt a sűrű halálozást, amely járványos időben még tetemesen szaporodik, végre is közömbösekké kell válniok a megszokott környezet pusztulása iránt és így kevésbe veszik az emberi életet; amilyen mély hatást gyakorol a közösség egyik tagjának halála a többire a természeti népeknél, oly felszínesen hat a bérkaszárnnyákban, ahol gyakran egy év alatt az ismerősök negy-tizede elpusztul; a lakásnyomor tehát ama primitív érzéseket, melyek az erkölcsi fejlődés anyagául szolgálnak: a sexuális

szeméreméretet, az ébredező erotikának rejtelmes lázát, a halál titka és fensége iránt való tiszteletet már csirájukban elfojtja.

Láttuk, milyen kevés városi lakosnál van meg az a háziasság, amelyben normális erkölcsösség fejlődhetik ki. Az inségben, nyomorban és szigorú nélkülözésben élő emberek rengeteg tömegének ugyan mit nyújt az otthonuk? Hol van a kényelem, a csend ezekben az emberekkel, butorokkal, szerzőkkel, lim-lommal telezsufolt helyiségekben, ezekben a házakban, amelyeknek lépcsői, korridorja, udvara, folyosói lár-mával, perlekedéssel, porral, büzzel vannak tele; ezekben a zugokban, ahol semminek sincs bizonyos helye, ahol semmi sincs a maga helyén, meg lehet-e szokni a rendszereteket, minden tervszerű köteleességteljesítésnek, minden józan életirány-nak ezt az alapját? Hogyan lehetne itt felüldülni vagy kedvet kapni a tisztaságra a szennyes munka után? Az elgyötrött, elsanyargatott ember megtalálhatja-e itt az áhitott magányt, a helyet, ahol egyénisége magához térjen; nyilvánulhat-e itt tekintet a lakótársak szükségleteire, szokásaira, szemérem-éretére, tehát keletkezhetik és megszilárdulhat-e a rokon-érzés, amely csak ott virul, ahol egymás egyéniségét megbecsülik. Lehet-e itt diszkréció, a legfontosabb szociális ére-nyek egyike, ahol a napjában százszor is kinyíló ajtón egy-szerre beláthat mindenki mindenkinél a lakás legszentebb és legkevésbé szent dolgaiba, ahol a szeretet és gyűlölet a nyitott ablakon át az egész háznak kitarul? Hogy a viszálykodásokat — pedig a lakók folytonos érintkezése, a gyerekek közötti sur-lódások miatt hányszor fordul ilyesmi elő! — ki lehessen egyen-líteni békésen és engedékenyen, ahhoz a hangulatoknak bizo-nyos elrejtése, bizonyos mérvű diszkréció szükséges; tehát sem a békeszeretet és engedékenység nem fejlődhetik ki, sem a házastársi és szülői szeretet bensőséges gyöngédsége ki nem sarjadhat, mert ez csak a hivatlan tekintetek elől elrejtve virul. A család szellemi közösségéről pedig, amelyet a művészetek otthoni ápolása, meghitt beszélgetés, játék, olvasgatás teremt, a munkásnépség lakásaiban még csak szó sem lehet. Egy nem-zedék nő fel, amely nem ismeri otthonában a zenét, az egész művelt és finomult emberiségnek ezt a szelid, nemes barátját, egy nemzedék, amely nemhogy egy Schubert-dalt vagy egy Chopin-nocturnot hallott volna, hanem az egyszerű, népi nóták vasárnap délutánonként cimbalmon vagy húzóharmonikán se szóltak soha a szívéhez.

Már a háziasságnak ez a teljes hiánya is elég, hogy a proletáriátusnál az egész családi közösséget megsemmisítse. De azt lehetne ellene vetni, hogy az imént vázoltam lakásnyomor még nem terjedt ki az egész proletáriátusra, mert vidéken, kis városokban találhatunk még munkáslakásokat, amelyek levegő, világosság, tágasság, tisztaság és elkülönöttség tekintetében legalább a szerény igényeknek megfelelnek. Fogadjuk el ezt az ellenvetést, bár kétségtelen, hogy a proletáriátus nagy tömege — hozzá kell mindig tenni: Anglia és Amerika kivételével, ahol a magas munkabér és jobb lakásviszonyok következtében kedvezőbbek az állapotok — ma sem lakik már emberhez méltóan és kétségtelenül az az irányzat uralkodik, amelynél fogva egyre szélesebb körökre terjed ki ez a lakásnyomoruság.

De ezeknek a kételkedőknek bizakodását egy csapással megsemmisítheti annak a felismerése, hogy a nyomoruságos szűk lakás nem az egyetlen, ami napjaink bérmunkásságánál szétrombolta a családi közösséget. Ellenkezőleg: egyéb körülmények egész sora működik közre hasonló irányban, úgy, hogy a lakásviszonyok megjavítása még korántsem szerezné vissza a proletáriátusnak a régi stílusú családi életet. Ezek a körülmények a bérmunkásosztály munkafeltételein alapulnak, ennél fogva csak ezekkel a munkafeltételekkel együtt lehetne azokat eltüntetni a világról.

Ma még a proletáriátusnál is rendszerint a férj és atya a családfenntartó. Tehát hogy megvannak-e a régi értelemben vett családi élet feltételei, az első sorban attól függ, milyen módon alakul a családfenntartó munkája?

Itt a vándormunkás. — Nézzük csak a Sachsengänge-eket, kik az extenzív mezei gazdálkodású vidékekről nyáron és ősszel elvándorolnak a magas fejlettségű mezőgazdasági vidékekre. Legnagyobb részét legények és leányok. És így periodikus eltávozásuk tulajdonképp nem bontja szét a családi közösséget. Valamint a polgári család sem bomlik szét, ha a felnőtt fiú az egyetemre megy vagy a növendék-leány az „intézetbe“ kerül. Természetesen: az idegenben való tartózkodás ezeknél a fiatal munkásoknál éppen nem „házasságra való nevelés“. Korlátlan életet élnek ott, főként sexuális tekintetben. A nagy félszerekben, amelyeket maguknak ideiglenes szállásul építenek, vagy a juhakolban, ahol tanyáznak, bizonyára nem zárdai tónus uralkodik. És szinte rendes dolog,

hogy a leányok nem csak csinos pénzösszeggel, hanem más egyébbel is megáldva kerülnek haza, amit nevezhetünk ugyan a család kezdetének, de nem mindig lesz család belőle. Eszünkbe jutnak a Thomas Theodor rajzolta „Képek a családi életből“, amikor a fiatal anya, öt kamasz kölyök közt, felsóhajt: „Most csak egy apa kellene még és mindjárt egész csinos család volnánk“.

Ám ez a dolog más fejezetbe tartozik, ahol majd rokonjelenségeivel való összefüggésében tárgyalom. Egyelőre csak a már kész családokat veszem, ahol tehát van apa és veszem azokat az apákat, akik mint „vándormunkások“ dolgoznak. Nem lehet igen sok. De mégis pár százezer bizonyosan van. Mert idetartozik például az a sok építőmunkás, aki a nagy városokban dolgozik és messze künn lakik falun. Ezek beköltöznek a városba vagy az egész építési szezonra vagy csak egy hétre: hétfőn reggel bejönnek és szombaton este mennek ki. Kétségtelen, hogy ez a nomádforma életmód nem igen erősbiti a családi közösséget.

De sokkal fontosabb az, hogy a megtelepült munkás is, legalább az ipari, kereskedelmi, közlekedési munkás, legnagyobbbrészt olyan életet folytat, amely az igazi családi összetartozást jóformán kizárja.

Ilyenek legelsőbbben azok a munkások, akik éjjeli munkára vannak kárhóztatva. A kapitalisztikus kultúra egyik legsajátosabb vivmánya az éjjeli munka. Ez képtelenség volt, amikor még a gazdasági funkciókat önálló exisztenciák végezték. A paraszt, a kézműves, a szatócs nem ismeri az éjjeli munkát, nem is ismerheti. Minthogy maga dolgozik, nem más helyette, föltétlenül szüksége van arra, hogy a nap 24 órájából bizonyos ideig pihenjen. Önként érthető, hogy a pihenés idejét azokra az órákra teszi, amikor a természet küld bennünket nyugovóra: az éjszakai órákra. Nála is lehet tulhosszu a munkanap, ha kibírja, de éjjeli munkája nincs. Legfeljebb a fuvaros ment egész éjszaka, mert a szekeren aludhatott és a bakter feladata volt az éjszakai virrasztás.

De a dolog megváltozott, mióta a vezető gazdasági alanyok másokkal dolgoztatnak. A kapitalista vállalkozónak természetesen csak arra van gondja, hogy éjszaka ő aludjék. Azzal nem törődik, hogy mások, akik az ő zsoldjában állanak, éjszaka alusznak-e vagy dolgoznak. Mivel pedig a tőke értéke-

sítésének érdeke a gazdasági élet számos ágában — nevezetesen a jelentékeny befektetéssel járó iparban — az üzem szakszerű munkabántartását hasznosnak mutatta, a tőkének ez a kívánalma szülte azt az irányzatot, hogy kétszeres emberanyaggal éjjel-nappal dolgozni kell. Az éjjeli munka ma még rendszerint megvan minden bányaműnél, a kohóknál és sóbányáknál, sok vegyészeti gyárban, a répacukorgyárakban és egyes közlekedési vállalatoknál, mint a vasutaknál. Itt legalább az éjjeli üzem részben közérdek, míg a termelés körében az éjjeli munka csupán a tőkésék érdeke. Minket most az éjjeli munkának csak a családi élethez való viszonya érdekel.

Tiszta dolog, hogy az éjjeli munka legádázabb ellensége a családi életnek. Az a férj és apa, akinek minden második héten nappal aludnia kell, a családfő funkcióit bizonyára igen hiányosan tudja csak teljesíteni. A családi élet folytonossága, rendje meg van zavarva. Eltekintve attól, hogy az éjjeli munka az egészséget rongálja és a munkást idegessé, kedvetlenné, végül betegessé és rokkanttá teszi.

De hogy áll a dolog a bérmunkások ama nagy részénél, akiknek csak nappal kell dolgozniuk? Olyan-e legalább ezeknek a munkája, hogy nem veszélyezteti a családi közösséget? Csak a legritkább esetben mondhatjuk el ezt is. A rendes eset az, hogy a közönséges nappali munkás is elveszett a családi életre és a családi élet a munkásra nézve.

Mi, akik nagy önelégülten sétálunk az élet napfényes oldalán, mily rettenetes keveset tudunk azoknak a nagy szenvedéseiről és kis örömeiről, akik homályban járnak; sokkal kevésbé ismerjük polgártársaink köröttünk sürgő nagy tömegének életmódját, mint a wahéhekét vagy a szingalézekét, akiket üzérkedő utazók leirtak, sőt utazó üzérek az állatkeretekben be is mutattak. Ám mikor látunk valamit saját hazánk proletáriátusából? Látjuk-e, hogyan kezdődik a proletár napja, hogyan telik el és hogy fejeződik be?

Legfeljebb olyankor vesszük észre, hogyan kezdi a munkás a napot, mikor egész éjszakai lumpolás után hajnali öt-hat óra tájban megyünk hazafelé, vagy kora reggeli vonatinduláskor a pályaházhoz sietünk. Szinte elámulunk azon a teljesen idegen világon, amit ilyenkor magunk előtt látunk. Egyáltalában nem is tudtuk, hogy itt él ez a sok száz meg ezer ember, akik most hosszú sorban, kettesével, hármasával, kezükben

munkaszerszám, vagy kék kávésbögre, gyors léptekkel, többnyire szótlanul mennek a „munkára“. Jönnek az „édes otthon“-ukból, melyet egy kissé már ismerünk, ahol alvó gyermekek közt, mécsvilágnál magukra kapkodták szegényes ruháikat, hamarosan felhőrpintettek egy korty kávé, olykor azt sem, és most sietnek az óriás moloch: a gyár karjaiba, amelynek éles füttye hat órákor, amikor mi még ágyunkban kényelmesen fordulunk a másik oldalunkra, már jelzi, hogy munkásainak egyéni élete tizenegy-tizenkét órára megszűnt és a tőke uralma a test és lélek fölött erre a napra ismét elkezdődött.

Az apa már rég elment hazulról, amikor a gyermekek fölébrednek. Apjuk délben sem jön haza. Erre a szünet igen rövid, az ut igen hosszú. Tehát a szomszéd korcsmában kell elköltenie az egy darab kolbászt meg kenyerét és inni rá egy pohár sört, esetleg kettőt, hármat is. Vagy a felesége visz neki ebédet kosárban. Dél tájt sűrűn láthatjuk ezeket a tisztán öltözött, kék kartonruhás asszonyokat, karjukon ételes kosár, tekintetükben semmi mosolygás, semmi derű; fáradt arcu, nehéz munkában elnyűtt szegény teremtések, megtörve, elvirulva, fonnyadtan már alig harminc éves korukban, amikor a mi asszonyaink éppen a legszebbek. Talán magukkal viszik a négy- meg az ötéves gyereket, akik majd együtt ebédelnek az apjukkal. Az ebédjüket a parkban (ha elmehetnek odáig) egy padon vagy csak az épülő ház előtt egy gerendán vagy a gyár fala tövében költik el: a szokásos vastag levest bádoffazékból, egy darabka kolbászt, egy darab kenyeret, egy pohár kávé vagy sört. Az apa, mihelyt lenyelte falatját, lefekszik aludni. Roskadásig fáradt, már ötkor, tán még korábban fölkelt, hat órai kemény munkát végzett. Az anya ül mellette a gyerekekkel. Kevésvártatva megint hívja a gőz-síp munkára vagy talán (pl. a közuti vasutaknál) az egész déli pihenőjét csak úgy lopja el a munkaidőből. A proletár mindennapi életében a családiasság legfőbb mozzanata elvégződött. Mert este sincs több alkalma, hogy feleségének, gyermekeinek szentelje magát. Hat-hét órákor szabadul, akkor szünik meg a munka. Végképp ki van fáradva. Láthatjuk fáradt arcukon, ha a hazamenőkkel találkozunk. Megint némán haladnak egymás mellett. Szinte üditi őket a dohányfüst. És azoknak már erős az akaratuk, akik ebben a kimerült állapotban be nem térnek a legközelebbi korcsmába, hogy pár fillérért vegyenek maguknak élénkséget,

kedvet, euphoriát. Ott aztán a szesztől megered a hangos beszéd, amelyet se a munkára menet, se a munkából jövet nem hallottunk, amely munka közben is hallgatott. Azután jön az asszony, aki otthon hiába várta a férjét és az egyre hangosabban tivornyázó társaságból elviszi haza iszonyu aggodalmak között. A többiről aztán jobb nem beszélni. Ám a derék, józan munkás, aki ellenáll a kisértésnek és hazamegy a munka után, az sem lehet otthon nyájas, serkentő apa. Tudjuk, milyen környezetbe tér haza. Még talán szivesebben megy el szakszervezetének, politikai egyesületének gyűlésére vagy — a szivósság csodájaképpen — hallgatja a népakadémiák előadásait vagy 8—9 órakor fáradtan ágyba rogy, hogy másnap hajnali 4—5 órakor már fölkeljen ugyanolyan napi munkára.

A legjobb esetben a vasárnap az egyetlen napja, amikor a proletár emberré lehet. Ilyenkor öt-hat gyerekével — a gyermekocsit maguk előtt tolva — kimegy a külváros kerti vendéglőjébe vagy télen a füstös zenés korcsmákba. Ez az egyetlen kis napfény, amely egyformán szürke életébe becsillámlik. Ám ez — Isten látja — igen kevés arra, hogy a proletárnál a családi boldogság csiráit életre keltse és kivirágoztassa.

Igy az anya lesz a középpontja a családi közösségnek. „És benne uralkodik . . .“ Így történik sok esetben. Vidéken, kis városban, ahol a bér munkásnak még van egy kis földje, kertje, házikója, egy darab marhája, — ahol tehát nem egészen modern proletár — a munkás felesége mindenütt be is tölti a háziasszony szerepét, aki otthonában a saját keze munkájával fenn tudja tartani magát. De mihelyt elvesznek a darabka birtokok, amelyek módot adtak a fél-reaktív otthoni munkára, megváltozik a dolog abban a mértékben, amint a munkás lakása szűkebbé válik, a mint a pince és padlás, az istálló és kamrák egymásután szakadoznak el a lakástól, mignem az egész család abban a nyomoruságos szobában huzódik meg, ahová már volt alkalmunk betekinteni; vagyis megváltozik a dolog aszerint, amint lehetetlenné válik a házban mindenféle reaktív gazdasági tevékenység és mindazt, ami csak a táplálkozás- és ruházódáshoz szükséges, a boltban kell vásárolniok, tehát amint a készpénz kiadások egyre szaporodnak, (kivált a lakásbér növekszik a lakás nagyságával fordított arányban): mig végre elkövetkezik a pillanat, amikor a férj munkabére egymagában nem elegendő az egész család fenntartására,

hanem kénytelen az asszony is a maga munkaerejét, melyet a saját háztartásában már produktív módon fel nem használhat, a munkapiacon értékesíteni, mint a férje, hogy mindkettőjüknek készpénz keresményével fedezhessék háztartásuk szaporodó kiadásait. Az „ipari“ nőmunka ideje bekövetkezett: a kapitalisztikus kultúra fája egy új galyat hajtott!

A kapitalizmus az embereknek ezt a munkára szoruló új kategóriáját természetesen mindjárt jól be tudta sorozni a maga termelési rendszerébe. Két kapun vonultak be az asszonyok a modern gazdasági organizáció épületébe. Az egyik kapu volt a háziipar. A kapitalisztikus vállalatnak ez a formája, mely a munkást otthon, a maga házában dolgoztatja, a modern kultúrországokban több évszázad óta használatos volt. De számos szakmában (nevezetesen a textil-iparban) a modern technika hatása folytán már pusztulásnak indult, amikor a városi élet megteremtette a munkát követelő asszonyok seregét, amely kitűnő anyagnak vált be a háziipar-szervezet újjáalakításánál. Így keletkezett a „modern“ háziipar (melynek típusa a „konfekciós-ipar“) lényegében városi alapon, míg a régebbi háziipar lényegében falusi jellegű volt. Elsősorban kellőképp alkalmazkodott a háziasszonyok ama kívánalmához, hogy otthon dolgozhassanak.

Ha az ipari nőmunkát csupán a család összetartásának vagy szétzúllásának nézőszempontjából tekintjük, nem tagadható, hogy a nőmunkának a háziipari formája volt a legkevésbé ártalmas. Az asszony megmaradt a maga kis háztartásában, az anya naphosszat a gyermekei mellett. Természetesen: a háziipari nőmunkának is meg volt már a bomlasztó hatása. A nyomoruságos, szűk lakást még műhelylyé is változtatta és így még tetemesebben megrontotta a lakásviszonyokat, főként ha a munka szennyel, kigőzölgéssel, meleggel járt, mint a szivarkészítés és más hasonlóknál. De mindegy: még mindig maradt egy utolsó kapocs a munkáscsaládnál.

Ez is eltűnt, mihelyt a munkás feleségének a házon kívül kellett értékesítenie munkaerejét, vagyis mihelyt „gyári munkásnő“ lett. A gyárakban való nőmunkát csak részben okozta a gép. Elsősorban a régebbi komplex termelő folyamatnak alkotó részeire történt szétbontásából származott. Ez teremtett egész sereg olyan részletmunkát, amelyek semmi erőfeszítést, semmi előkészültséget nem kívánnak, tehát kiváltképpen

alkalmasoknak mutatkoztak ama teljesen nyers anyag számára, aminők a munkát kereső nők voltak. Nők lettek tehát az alpacca-gyárban a fényesítők, cipőgyárban a talpfényezők, papirgyárban a rongyosztályozók, vagy ilyesvalami szép dolgot végzők. Lettek természetesen gépmunkások is: fonógépnél, szövőgépnél, gombolyítónál a textil-iparban, mely az asszony-sereg legnagyobb részének adott menedékhelyet.

Az anya a gyárban! Oda megy kora reggel; délben alig van otthon; csak estefelé tér haza. Tehát a tüzhelyen már nem ég a tűz! Legfeljebb egy kis parázsló szén mellett pörkölődik a vasfazék, vagy ha ennyi sincs, akkor következik a melegítő-szekrény, mely ma fontos kelléke a polgári szociálreformnak. Hát a gyermekek? Szerencse, ha a legkisebbet felveszik valamelyik rendes ovódába vagy gyermekkertbe, (kegyeslelkű munkaadók különösen érdeklődnek az ilyen ovodák és gyermekkertek fölállítása iránt, mert ezek megkönnyítik az anyáknak, hogy ne legyenek anyák.) Másként a szomszédasszonynál kell tölteniök a napot. Az idősebbek vagy szintén „munkára“ járnak — lesz még erről szó — vagy az iskolába. Szabad időben tanyájuk — nem a „jóságos“ országut, — hanem a nagy város utcája. A proletár sorsa beteljesedőben van: csak az utcagyerek a legitim fenntartója e hazátlan nép minden jövőendő nemzedékének.

Az utcagyerek — a kulturának megint olyan virága, a melyet a mi korunk fejlesztett ki teljesen. A paraszt gyerekek is csapatba verődnek a gyepen vagy a víz partján, a kisváros polgárgyermekei is csapatosan játszák ugyanazokat a játékokat, mint az ipari gócpontok proletárgyermekei. De egész világ választja el mégis a régebbi kor gyermekeit a mi „utcagyerekeink“-től. Amazokat elsősorban megkülönbözteti ezektől, hogy náluk megvolt a teljes összetartozóság, a rokonságból, vagy szomszédságból származó közösségi kötelék. Falun, kisvárosban mindig ugyanazok a gyerekek, játszanak együtt, barátságban vagy rokonságban álló családok gyermekei, a szülők és gyermekek egész köre ismeri mindeniknek jó és rossz tulajdonságait. És a falu, a város jól ismeri az egész gyermekcsapatot, ha valamit elkövetnek, másnap az egész szomszédság és rokonság beszél róla. Alapjában ez egy nagy, hallgatólagos nevelési közösség. Mig az utcagyerek: széltől letépett levél, melyet a másik pilanatban már ismét más levélhalmaz-

hoz sodor a szél. Az idegen gyerekek elemeiben örökké változó halmazához, akiknek szülei nem ismerik egymást és egyik gyereket sem ismerik a többinek szülei. Ebben az alaktalan tömegben az erősebb, de egyszersmind rosszabb, durvább elemek uralkodnak az egész csapaton anélkül, hogy káros hatást bárki észrevenné, vagy meggátolni igyekeznék. Egy banda, amelynek fizikai és morális sorsát a véletlen intézi.

A férjes asszonyok „ipari“ munkája ma még nem általános. De Németországban lehet jelenleg úgy egy milliónál több férjes asszony, akik munkaerejüket a házon kívül kénytelenek gazdaságilag értékesíteni. (1895-ben már 800.000 volt.) És a férjes asszonymunkások szaporodásának irányzatát világosan lehet észlelni. Így a férjes asszonyok arányszáma a nőmunkások összes számában 1882-től 1895-ig emelkedett: az iparban 12.7 százalékról 16.8. a kereskedelemben 16.9 százalékról 20.1 százalékra. Hasonló szaporulatot találunk más kapitalisztikus kulturájú országokban. És a fentebb említett általános okoknál fogva tényleg mindegyre nagyobbodnia kell annak a kontingensnek, melylyel a férjes asszony szerepel a munkapiacon. Tehát minden egyes nap több és több családi közösséget tesz tönkre.

* * *

Hátra van még a gyermek, mint utolsó része a családnak. A gyermek, aki élete legjava részét az utcán tölti és örül, ha a külváros szélén egy kis szabad teret vagy a belvárosban egy üres telket talál, ahol kedvére futkározhat. Ám ez a gyermek a Pot-bouille fojtó levegőjét szivja és fertőzött légkörben nő fel testileg-lelkileg. Rendszerint valami nagy szenzációs esetnek kell történnie, hogy bevilágítson olykor-olykor a külvárosok utcáinak sötét mélységeibe. Kivált azokban az országokban, ahol a prostitúció, mint valami titkos méreg emészti a nép egész rétegét, a nagy proletárlakta ház a gyermekek rendszeres megrontásának és bünrecsábításának valóságos intézete. Tudnunk kell, hogy ezekben az emberhalmazokban milyen domináló szerepet játszik — a „kisasszony.“ Mennyire behálózza érdekeivel nemcsak a családot, melynek legjobb szobáját lakja, hanem az egész ház serdülő gyermekcseregét is megigézi, mikor elegáns toilletjtében kimegy vagy egy „finom ural“ jön haza, amikor cukrot osztogat a kis leányoknak vagy a különösen kedveltjeit ide-amoda küldözgeti és apró szolgálatokra felhasználja. A ház, a háziasság, a család védő-

fala, amelynek kellene oltalmazni a gyermek ártatlanságát, leomlott és a szennyes hullámok a serdülő ifjuság szívéig csapnak a leggyöngébb korában. És csak csudálhatjuk, hogy ebből a mocsárból mégis annyi derék férfi és nő kerül ki. Vajjon meddig még? . . .

Egyszer úgy látszott, mintha elkövetkezett volna a boldogság az elhagyatott proletárivadéokra. A tizenkilencedik század elején, amikor, kivált Angliában, gombaként termettek elő a gyárak a maguk gépmunkájával vagy differenciált részletműveleteivel, amelyekre a leggyöngébb munkaerőt is igen jól lehetett alkalmazni, ebben az időben ilyenféle szózatok hallatszottak: „Proletárférfiak és asszonyok! Ti a gyárakba jártok, tehát gyermekeiteket magukra kell hagynotok; ezek pedig csak haszontalanságokat művelnek, semmittevésben züllenek el az utcákon, ha meg nem tudjátok őket védeni: küldjétek hát gyermekeiteket is a gyárba. Így kettős jót cselekesztek: először gyermekeitek kitűnő helyre kerülnek, mert a gyárak szép, világos munkatermeikkel valóságos nevelőintézetek, ahol a gyermekek kötelességhez, rendhez szoknak; másodsor szaporitjátok a jövedelmeiket azzal a bérrel, amit gyermekeitek visznek haza.“ És a szülők engedelmeskedtek a szózatnak. A kapitalizmus szörnyszüleményei megint szaporodtak egygyel és ez talán a legborzasztóbb valamenyi között: a d o l g o z ó g y e r m e k !

Természetellenes lett tehát minden! A gyermek, aki pillangótermészetével virágról-virágra száll, akinek egész élete csapongó „játék“, aki fájdalmas, nehéz bilincsnek érzi, ha valamely kitartó foglalkozásra kényszerítik; a gyermek, akinek kacagva, gondtalanul kellene átjátszania az életét, akinek a mi célokra tekintő, merev világunkban a természetes élet minden kedves céltalanságát kellene megtestesítenie, aki arra volna hivatva, hogy csapongásával, őseredetiségével és ártatlanságával verőfényt hintsen a mi szabályozott, józan életünkbe: a gyermek belekényszerítve a gyár élettelen mechanizmusába, feláldozva a célok rendszerének; a gyermek hozzáláncolva a géphez, amely kérlelhetetlenül bizonyos mennyiségű szakadatlan munkát követel. Puszta lett a játszótér! A vidám kacaj és dalolás elhallgatott!

És ezeknek a szegény kis gyermekeknek h o g y a n k e l l e t t d o l g o z n i o k ?

Az angol kormány hivatalos enquetet rendezett 1840-ben az ipari munkások, különösen a gyermekek helyzete ügyében. E hivatalos dokumentumokat csak találomra fölnyitva, egyik oldalon a következőket olvassuk:

A bányákban.

Vannak esetek, hogy a bányákban a gyermekek már 4, sokszor 5, 5—6, 6—7, 7—8 éves korukban kezdenek dolgozni; de a munka megkezdésének rendes ideje a 8—9 éves életkor. E bányák munkásainak nagy része még nincs 13 éves, még nagyobb része a 13. és 18. életév között jár.

A legiatalabb gyermekek foglalkozása (örködés az ajtónál, a folyosón) olyan természetű, amely megkívánja, hogy a tárnába menjenek, mihelyt a munka kezdődik és csak a munka megszűntével térhetnek onnan vissza. Ez a munkának alig nevezhető foglalkozás a legkeveserebb elhagyatottsággal járna, mivel a gyermekek rendszerint sötétben és teljesen egyedül vannak, ha a szenes talyigákkal is nem járnának időnként ide-oda. Azokban a kerületekben, ahol a szénfolyosók olyan nagyok, hogy lovakat lehet használni, vagy ahol a bányák mellékfolyosói nem igen hosszúak, a gyermekek helyzete kevésbé szomorú, unalmas és kábitó, mert a főtárnákból világosság szűrődik be; de más kerületekben folytonosan sötétben és teljesen egyedül vannak, amíg csak a tárnákban kell tartózkodniok, sőt sok gyermek azt mondja, hogy a tél legnagyobb részén át hetek számra nem látnak napvilágot, csak vasárnaponként és munkaszünetes napokon.

A 6-ik évtől fölfelé különböző életkorban kezdik azt a kemény munkát, hogy a szenes kocsikot tolják és huzzák a főfolyosókba, vagy az akna bejáratához: olyan munka ez, hogy — valamennyi szemtanu bizonyossága szerint — a fiatal munkások teljes fizikai erejének megiesztését kívánja.

A gyermekmunkások helyzete az iparban és manufaktúrában.

Fordulnak elő esetek, hogy már 3—4, nem ritkán 5 és 5—6 év közötti gyermekek kezdenek dolgozni, de a szabályszerű munkábaállítás a 7-ik vagy 8-ik évnél kezdődik. Tehát a gyermekek nagy többsége 9 éves kora előtt kezdi meg a munkát, bár van néhány iparág, hol a gyermekeket csak 10, vagy 12 éves, sőt még idősebb koruktól kezdve alkalmazták a munkára.

Mindezekben az iparágakban és más manufaktúrákban dolgozó egyének nagyrésze olyan fiatal munkásokból áll, akik még nem töltötték be 13-ik évüket és még nagyobb részük olyanokból, akik 13—18 év között járnak, ámbár némely iparágnál éppen annyi a 13 évet még be nem töltött gyermekmunkás, mint a 13 és 18 év között levő, sőt — mint egyes példák bizonyítják — ezeknek a számát még meg is haladja.

Aránylag igen sok iparágban és manufaktúrában ugyanilyen gyenge koru lányok együtt dolgoznak a fiukkal; sőt némely iparágnál a lányok száma nagyobb, mint a fiuké, van olyan iparág, ahol az ifju munkásokkal végeztetett munkát leányok és fiatal nők látják el csaknem teljesen.

A műhelyek nagy többsége csatornázás, szellőztetés, a hőmérsék szabályozása tekintetében a legrosszabbul van berendezve; a tisztaságra is nagyon keveset, vagy éppen semmit sem ügyelnek.

Azokban az iparágakban és manufaktúrákban, ahol mérges anyagokkal dolgoznak, rendszerint nincs semmi olyan berendezés, hogy a munkások hazamenetel előtt ruhát válthassanak, vagy megmosakodhassanak, ha étkezés idején a gyárban maradnak; még ritkábban található olyan felszerelés, ahol a munkások ételüket elkészíthessék vagy megmelegíthessék.

Valamennyi kerületben a closetek undorító, ronda állapotban vannak és azokat sok helyütt a férfiaknak és nőknek közösen kell használniuk; de csaknem valamennyi újabban készült épületnél a munkások egészségéről és kényelméről sokkal jobban gondoskodnak, mint a régebbieknél.

Némely esetben a munkaidő nem haladja meg a 10 órát, az ebéidőt leszámítva, néhol 11, másutt 12 óra és igen gyakran megesik, hogy 15, 16, sőt 18 órán át is tart egyfolytában a munka ideje.

A gyermekek csaknem mindenütt éppen annyi ideig dolgoznak, mint a felnőttek, gyakran 16, sőt 18 órát is megszakitás nélkül.

Sok iparágnál és manufaktúráknál, főként a gombostűkészítőknél, szegkovácsoknál, csipkeverőknél, valamint a harisnyamanufaktúráknál, kartonnyomóknál, gölönccséreknél, dohánygyáraknál a gyermekek nem kapnak sem jó, sem kielégítő ételt, sem tisztességes, meleg ruházatot; sokan azt felelik a hozzájuk intézett kérdésekre, hogy ritkán vagy sohasem ettek eleget, soknak a ruházata csupa rongy. Az is általános panasz, hogy a rendes ruházat hiánya miatt nem látogathatják a vasárnapi iskolát, vagy a templomot.

Ezek voltak ama nevelőintézetek, ahol a gyermekeket gondozás alatt, rendben tartották és az emberi társadalom hasznos tagjaivá nevelték.

Hogy aztán ezek az intézetek milyen eredményeket értek el, arról az angol enquete szintén szolgál kellő felvilágosítással:

„E kerületbeli gyermekek közül, akiknek így kell dolgozniuk, bizonyos százalék szívós egészségű és élénk, bár általában alul maradnak a rendes nagyságon; ám a gyermekek nagy többségének testi állapota igen erősen sinyli a korai munka, a hosszú munkaidő, a ki nem elégitő, silány táplálkozás és ruházat minden káros hatását; legtöbbszörre csenevésznek, sápadtak, gyengék, betegesek, szóval olyan nemzedék benyomását keltik, melyeknek fizikai ereje egyre hanyatlik.

Közöttük leginkább uralkodó betegségek, amelyek iránt sokkal fogékonyabbak, mint a hasonló koru és rendű, de munkára nem fogott gyermekek: a táplálkozási szervek kóros állapotai, hátgerinc görbülések, ficamodások, a végtagok elformátlanodása, tüdőbajok, amelyek sorvadással vagy száraz betegséggel végződnek.“

És milyen eredménnyel teljesítették a főfeladatot, a „nevelést“?

„Egyik 11 éves leány vallja, hogy bár látogatja a mindennapi és vasárnapi iskolát, mégsem hallott soha semmit a másvilágról, a menyországról, vagy a jövőendő életről. Egy 17 éves ifju nem tudta, mennyi kétszer kettő,

vagy hogy hány *forthings* van egy *two pence*-ban, még akkor sem, ha ezt a pénzt a kezébe adták. Egyik-másik gyermek sohasem hallott Londonról, némelyik Wilenhallról sem, amely pedig csak 3 mérföldnyire esik és állandó öszeköttetésben van Wolverhamptonnal. Mások sohasem hallották a király nevét, mitsem hallottak Wellingtonról, Nelsonról, Bonaparteről stb. De igen figyelemreméltó, hogy azok, akik soha nevét sem hallották Szent Pálnak, Mózesnek, Salamonnak, általában igen jól ismerik a haramia Dick Turbin, a rabló és betörő Jack Sleppe életét és viselt dolgait. A fogalomzavar egyenesen megdöbbentő még azoknál a szegény gyermekeknél is, akik a vasárnapi iskolát egész éven át szabályszerűen látogatták. Azt mondja pld. az egyik gyerek, aki 6 évig járt a vasárnapi iskolába: „Én tudom ki volt Jézus Krisztus: meghalt a keresztfán és vérét ontotta, hogy megmentse a mi megváltónkat.“ Egy másik 16 éves fiú így tudja: „Jézus Krisztus régi időben London királya volt.“ Mikor a gyermekek este imádkoznak, amit sokan megtesznek, a „Mi atyánk“-nak csak a két első szavát mondják: „Mi atyánk“ . . . mindössze ennyit tudnak és mivel sokan atyjuk felügyelete alatt dolgoznak, ez az egyetlen helyes értelem, amelyben e szavakat használni tudják.“

Mr. *Horne* jelentése szerint, amelyben Wolverhampton kerület ifjúságának állapotát és erkölcsseit vázolja, az ottani gyermekek többsége a morál képzelhető legalacsonyabb fokán áll a szó teljes értelmében. Nem azért, mintha különösen bűnösök és elvetemültek volnának, hanem, mert hiányzik náluk minden morális érzék. A legtöbbször alig van valamelyes morális kötelességérzet és szüleik iránt való vonzalom. Azt mondja *Horne*: „Ezt nagy részben annak a körülménynek rováására írom, hogy a gyermekeket még igen gyenge korukban munkára kényszerítették és a szülők jóformán csak azzal törődtek, hogy gyermekük keressen, egyébre gondjuk sem volt. A gyermek ösztönszerűleg érzi, hog csak géprésként használják. A szakadatlan munkában csakhamar csökken a szülők iránt való szeretet és végre egészen kihál. A testvérek kora ifjúságukban elválnak és gyakran később is alig tud valamit egyik a másikáról, mert nem igen volt idejük, hogy egymást megismerjék. A gyermekeknek ez a korai munkája a fogékony ifjú lelkeket közvetlen érintkezésbe hozza mindenféle aljassággal és durvasággal, így minden igazságszeretet, minden finom érzés, szóval a jellemnek minden erénye kockára van téve és ha talán próbáltak is valami erkölcsi igazságot a gyermek-lelkébe plántálni, az már csirájában elfojtatott.“

E bajok egyikét-másikat a legtöbb országban manapság a törvényhozás megszüntette. De a „gyermekmunkás“ még

napjainkban sem tűnt el. Sőt csupán Németországban még nehány év előtt félmilliónál több (544.000) iparszerűen dolgozó 14 éven aluli gyermeket számláltak (a mezőgazdasági és cselédi munkát végzőkön kívül); ezek közül felénél több ipari munkát végzett, egy nagy részük (13.500) kihordó szolgálatot teljesített; (többek között ezek azok a gyermekek, akik kora reggel, iskolába menetelük előtt három-négy óra hosszat kiflit, zsemlyét hordoznak szét az „uri“ vevőkhöz), mások a kereskedésben foglalkoztak (így az az ezer meg ezer gyerek, akik a nagyvárosok utcáin, a hideg téli éjszakákon kékre fagyva, játékokat, gyujtót, narancsot stb. árulnak.)

De a gyermekmunka fogalma és romboló hatása sokkal messzebbre nyulik, mint ahogy közönségesen hiszik.

A statisztika és törvényhozás „gyermekmunka“ alatt 10, 12, legfeljebb (mint Németországban, ahol a védelem a legmesszebb megy) 13 és 14 éven aluli gyermekek iparilag való foglalkoztatását értik. Ámde tulajdonképpen ezek a serdülő fiúk és leányok a családi közösség értelmében azután is igazi gyermekek még több éven át, amikor a „törvény értelmében“ már megszüntek gyermekek lenni. Gyermekek maradnak még 18, sokan 20 éves korukig. És a családi élet akkor virágzik igazán, mikor a „gyermekek“ kezdenek öntudatra ébredni, mikor „emberek“ lesznek. Az otthon éppen a serdülőfélben levő ifjakra és lányokra gyakorol legmélyebb benyomást; a kegyelet, tisztelet, az engedelmesség erényei, a tekintélytudat éppen a pubertás idején fogamzanak meg a serdülő családtagokban. A szülőknek éppen az a szerez igazi megnyugvást, hogy állandóan érintkezhetnek ezekkel a fejlődő ifju emberekkel, csendesen vezethetik ezeket az életbe betapogatózó lelkeket. Az ifjabb testvéreknek az idősebbek példaképei, született első barátai és tanácsadói. Szánalmas család, vagy nem is család, amelynél a háziasság kötelékei már akkor szétszakadoznak, amikor a gyermekek még fejletlenek voltak és így elveszítették a családi közösségnek azt a hatását, amely egyéniségük kifejlődésére a legértékesebb.

A proletáriátus körében pedig rendes dolog az, hogy a serdületlen fiúk és leányok „önálló“ életet élnek. A „keresetképes“ ifjak száma milliókra rug. Az 1895. ipari statisztika adatai szerint Németországban az összes keresetképes egyének közül 20 évesnél fiatalabb volt 4 millió felül, ez pedig csaknem egy negyede (22.3%) az összes keresetképeseknek

és a számuk rohamosan nő, kivált az iparban és kereskedelem-
ben, ahol ma már a 2 milliót meghaladja. Így a keresetképes
egyének közül 1882-ben az iparban még 19.7% volt a 20 éven
aluli, 1895-ben már 21.9%; a kereskedelemben és a közleke-
désnél 1882-ben 11.7% 1895-ben 15%.

Azt, hogy a serdülő ifjuság kenyérkereső munkára szo-
rul már azokban az években, amelyeket igazság szerint még a
tanulásnak kellene szentelnie, elsősorban a szülők nyomoru-
sága idézte elő, mert a szülők örvendenek, ha „keresethez jut-
nak“ gyermekeik és maguk szerzik meg éhes szájuknak a
betevő ílátot. De gyökeredzik abban is, hogy maga az ifju
nemzedék szintén egyre jobban törekszik az önállóságra és
szabadulni akar a családi közösség bilincseitől. Megint a kapi-
lizmus műve, hogy ezt meg is tehetik, mert a kapitalizmus szer-
vezte úgy a munkát, hogy — mint már több ízben volt alkal-
munk rámutatni — az ifju, fejletlen, tanulatlan munkaerőkből is
lehesen „hasznot huzni“.

Mérlegelni akarván ennek a jelenségnek teljes kihatását,
tisztában kell lennünk azzal, hogy ama tulajdonképpeni aláren-
deltségi viszonyok, melyek a régi családot jellemezték és több
fontos jellemsajátságnak alapjául szolgáltak, főként ama viszo-
nyok, amelyek minden tekintély-elismerés forrásai voltak,
lényegükben a gyermekeknek érettebb korukig tartó gazda-
sági függésén épültek fel. Minél messzebbre toltta ki valamely
gazdasági rendszer az új nemzedék gazdasági önállósulását,
annál nagyobb szerepet játszik a népeességnek e rendszerrel élő
rétegében a tekintély. Legerősebb a régi módi parasztságnál,
ahol csak a legidősebb fiu lesz önálló és az is csak akkor, ami-
kor érett férfiként átveszi atyjától a gazdaságot; de erős még
a régi kézművességnél is, ahol a mesterré avatás, vagy leg-
alább legénnyé való fölszabadulás teszi önállóvá az ifju embert.
Mind a két gazdasági rendszerben az asszony egész élete
folyamán gazdaságilag önállótlan és így a férfitől függő marad.

A proletáriátusnál alapjukban megváltoztak mindezek a
viszonyok. Mindkét nembeli tizenhat, tizenhét éves egyének
„önállóan keresők“. Ezeknek már nincs szükségük a családi
kötelékre. És mivel gazdaságilag nincs többé rá szükségük,
nem is hajlandók érte önállóságukból, szabadságukból valamit
fömláldozni, míg a függő viszonyban levő ezt akarata ellenére is
kénytelen megtenni. És amiként fölszabadítják magukat a

gyermekük gazdaságilag, s így etikailag is a szülőkötől, ép úgy emancipálja magát az asszony a férjétől. Korunk erős individualizmusának legerősebb gyökerei a népesség nagy tömegénél, a proletáriátusnál a kereseti viszonyok imént vázolt ujjalakulásában rejlenek.

Hogy aztán a régi családi közösség, amelyet a proletáriátusnál ezernyi különböző okból lépten-nyomon szétszakadozni látunk, az ivadék korai szárnyrabocsátásával teljességgel tönkre megy: azt kétségtelenül be kell látni.

* * *

A régebbi kulturák is ismertek függő munkásokat; munkásokat, akik nem voltak önálló gazdasági alanyok, tehát nem a saját kockázatukra termeltek, hanem mások szolgálatában állottak, idegen emberekért fáradoztak: ilyenek az ó-kor rabszolgái, a középkor jobbágyai, a legények és inasok a kézművesség körében.

Ám a régebbi korok mindezen függési viszonyainak közös tulajdonsága volt az, hogy az urakat és szolgálakat, mestereket és legényeket, rövidesen: a rendelkező gazdasági alanyt és dolgozó organumait egy kötelék füzte össze, mely nemcsak valamely meghatározott munka végzésére és végeztetésére, hanem egész személyükre kiterjedt, az urat és szolgálát állandó közösségbe: a m u n k a k ö z ö s s é g é b e egyesítette.

Ez a munkaközösség a függő munkásnak bizonyos támogatást biztosított: erkölcsit vagy gazdaságit. Kiragadta teljes elszigeteltségéből, emberien-organikus egészbe sorozta be, a mindennapi kenyérkeresés gondjaitól megszabadította.

Igy történt a régi rabszolga-viszonynál is, amelynek a hajdan korban — mint ma már tudjuk — pld. Görögországban, és Rómában meghitt, patriarchalis jelleg volt. Az urakat és szolgálakat erkölcsi kötelék füzte össze, az ur erkölcsi felelősséget érzett rabszolgájával szemben, ez viszont hűséget és odaadást az ura iránt. Ezt a régi szolgálati viszonyt csak a kapitalisztikus alapelveknek homloktérbe nyomulása rombolta szét és ez küszöbölt ki minden erkölcsi tényezőt az ur és szolga közötti viszonyból. De akkor is maradt még a rabszolgának bizonyos mérvű gazdasági biztosítéka, amelyet anak köszönhetett, hogy az urának érdekében állott őt eltartani.

A középkor azután mély, bensőséges közösséget teremtett a kézműves-szervezetben.

A kézműves termelés vezetőjének — a „mester“-nek — viszonyát segédszemélyzetéhez — a legényekhez, szolgákhoz, cselédekhez, csatlósokhoz, segédekhez, vagy akármi volt is a nevük, ugyszintén az inasokhoz — és a szegédszemélyzet viszonyát a mesterhez, csak úgy érthetjük meg helyesen, ha elképzeljük azt a családias jelleget, amely eredetileg mindenféle kézművességnél meg volt: a családi közösség a legősibb alapja ennek a gazdasági formának és ez marad alapja még akkor is, amikor már idegen személyeket vettek be az együttes munkába. A legények és inasok egész egyéniségükkel belépnek a család kötelékébe és ez összetartja őket életük minden megnyilvánulásában. A család a legényekkel és inasokkal együtt termelési és háztartási egység. Ennek valamennyi tagjáról a mester gondoskodik, akivel a segédek organikus egészet alkotnak éppennygy, mint a gyermekek szüleikkel.⁵

Az egész kézművesség mintha egy nagyobb család lett volna, amelynek az egyes munkás tagjául érezte magát, hozzá tartozott, meg voltak iránta kötelességei, de az gondoskodott is róla, ha szükség volt rá. A vándorló legény, akármelyik városba érkezett, megtalálta szakmájának szállóját, ahol meghálhatott, a mesterlegénytársakat, akik pártját fogták, munkát, megélhetést szereztek neki. Sohasem volt egészen egyedül.

Ez a kötelék, ez a munkaadó és munkást összefűző közösség még akkor is soká fennállott, amikor már a modern kapitalizmus kezdett terjeszkedni. Vagyis: a modern, proletár-bérmunkás viszony szintén a régi patriarchális munkaszervezet jellegét viselte még századokon át.

Itt van a szerződéses mezőgazdasági munkás, a keletelbai vidék bérese. Ez „szabad“ bérmunkás, vagyis már nem rabszolga, nem jobbágy jogi értelemben. De földesurával mégis jobbágyféle viszonyban van és ez bizonyos fajta munkaközösségbe fűzi őket össze. A munkást és családját szerződés köti le legalább egy évre; az uraság ad neki lakást; a munkájáért (amely egyáltalában nincs részletesen körülírva) bérül kap egy darab földet, amely az uradalommal „egy tagban“ fekszik és együtt műveltetik; kap egy tehenet, amely az

⁵ Bővebben lásd: ugyanezen szerző: „Der moderne Kapitalismus.“ Bd. I. S. 118 ff.

uraság marháival közös legelőre jár és végül: rész jár neki az általa művelt föld terméséből. Így érdekei a legszorosabban összekapcsolódnak a földbirtokoséval, az egész uradalmi gazdaság egy részének érzi magát, a földesur és a munkás között érdekszolidaritás áll fenn, amely bizonyos patriarchális szolgálati viszonyban fejlődik ki.⁶ A munkás megint megmenekül az elszigeteltségtől, a hirtelen beálló keserves nélkülözéstől.

De a kereskedelemben és iparban szintén megvolt a régi munkaközösség még a kapitalisztikus korban is. Főként a régi stílusú kereskedelem hangoztatta szívesen a főnök és segéd személyzete közt fennálló családias viszonyt. Emlékezzünk csak azokra a képekre, amelyeket Gustav Freytag: „Báró és kalmár“ című regényében⁷ vázolt a T. O. Schröterház viszonyairól.

A tiszta proletár munkaviszony már mitsem tud erről az ethikai és patriarchális szervezetről. Teljesen a kapitalisztikus szervezet alapelvei hatották át. A modern munkaszerződés nem is lehet sem több, sem kevesebb, csak üzlet, amelyet az egyes önálló munkás a kapitalista vállalkozóval köt bizonyos munka elvégzésére. A készpénz fizetés az egyetlen kötelék, amely a két szerződő felet összefűzi. Minden érdekközösség és minden munkaközösség felbomlik.

Ám ez a munkásra nézve magárahagyatást, elszigetelődést jelent.

Eszmeileg: Nincs többé benső, érzésszerű viszonyban a munkaadójával; nem tartozik többé iránta hűséggel, odaadással, de ő sem kap érte semmiféle jóindulatot, semmiféle támogatást és oltalmat, semmiféle atyai gondoskodást cserébe.

Anyagilag: Mivel rendszerint csak rövid időre szerződik el a vállalkozóhoz, ennek is joga van bármikor elbocsátani a munkást; mivel továbbá a munkaszerződés csak meghatározott munkára szól, így mindjárt felbomlik, ha a munkás akár ideiglenesen (betegség vagy ilyesmi miatt) vagy pedig huza-mosan (rokkantság, baleset vagy ilyesféle miatt) nem teljesítheti kötelezettségét, ennél fogva a tisztán proletár-kapitalisztikus munkaviszonyban levő munkást minden pillanatban az a veszély fenyegeti, hogy elveszti állását és így nem tudja meg-

⁶ Ez a munkaszervezet a magyar mezőgazdaságban általános. Ford.

⁷ Gustav Freytag: „Soll und Haben.“ Magyarul a fenti cím alatt.

keresni a kenyerét. Mert ha nincs munka, nincs bér; ha nincs bér, nincs kenyér, nincs élet.

A fiatal munkás életkedvvel alapítja meg házi tüzhelyét. Eleintén minden jól megy. Egy gépgyárban szépen keres, mint szerelő, a felesége valamelyik konfekciós-üzletben dolgozik. Már jóformán letörlesztik a „részletfizetésre“ vásárolt butor árát és remélik, hogy az elkövetkezendő mostohább napokra is félrerakhatnak pár garast. Egyszer a férj elkezd betegeskedni. Már nem képes annyit keresni, mint előbb. Az asszony tehát kétszeresen dolgozik, de elcsigázza magát és elbetegesedik ő is, meg a gyerekek is, akik közben megszülettek. Doktor, patika sokba kerül. A jövedelem apad, a kiadás szaporodik. A butorkereskedő szoritja őket az esedékes részletért. Majd megfizetik, mihelyt többet tudnak megint keresni. De a férj betegeskedése nem mulik. Egyik nap aztán megkapja a felmondást: frissebb érot állítottak helyébe. Az alig megrakott házi tüzhely összeomlott.

Megöszült, megöregedett a munkás egy műhelyben, mint könyvelő vagy segéd. Egész élete folyamán gonddal kellett küzködni, de fölnevelte gyermekeit; ezek most már szárnyukra bocsátva, kikerültek a házból, az öreg pedig reméli, hogy vénségére megszabadul egy kissé a gondoktól. És ehhez nem is kell egyéb, csak hogy megtarthassa az állását, amelybe évek hosszú során szivós szorgalommal, hű kötelességtudással küzdötte föl magát. De hiába remél. Az üzleti érdekek úgy kivánták, hogy az öregebb alkalmazottakat fiatalabb, munkabiróbb emberekkel cseréljék föl. Az öregnek kiadják az utat és az kezdhet megint az után futkosni, hogy hol szerezze meg a mindennapi kenyerét. A gondok nem tűntek el az évekkel.

De ezek a sors csapásai, amelyekben még nem nyilvánul meg a proletár életének egész sajátossága. A betegség, sinylődés, öregség mindenha buval-bajjal toldották meg a szegény nép mindenféle testi, lelki szenvedését, súlyosabbá, sőt kérdésessé tették az egzisztenciáját. Ám a modern proletár sorsában a legrettenetesebb, amit — tömegjelenségként legalább — egyetlen előző kor sem ismert: a „m u n k a n é l k ü l i s é g“, vagyis az az állapot, amikor az egészséges, dolgozni akaró munkás jut abba ahelyzetbe, hogy nem talál munkát, tehát nem kap munkabért.

Az anya ül otthon a „szobában“ a gyermekeivel és várja haza a férjét, aki el ment „munkát keresni“. Ugyanez a nóta már négy hét óta: állás nélkül az erős férfi, akinek minden vonásából a munkakedv szólal meg. A csekély megtakarított keresményüket fölélték; az értékes tárgyak zálogházban; a szatócsnál nő az adósság, már többet nem is ad hitelbe; arra kell gondolniok, hogy a legszükségesebb ruha- és ágyneműt vigyék a zálogházba; a háziur fölmondással fenyegetőzik, mert erre a hónapra nem fizettek házbért. És olyan jó volna dolgozni, dolgozni kora reggeltől késő estig, hogy megszűnjék a nyomor. De nincs munka. A férjet elbocsátották, mert az üzlet kezdett „lanyhán menni“, vele együtt pár ezer társának mondtak föl. És hiába minden keserűség, minden panasz, a legcsekélyebb lehetősége sincs, hogy megint munkához és keresethez jussanak. Milyen szívet facsaró látvány, mikor erős férfiak százai ácsorognak a gyár előtt, ahol megint hiába kerestek munkát; mikor viruló ifjak lerongyolott ruhában, fáradtan bandukolnak az országuton és ha megkérded, hová vándorolnak, azt felelik: munkát keresünk már napok, hetek óta; mikor száz és száz sáppadt alak veszi körül az intelligencia lapjainak kiadóhivatalát és kíváncsian kapkodják el a frissen megjelenő ujságokat, hogy a „betöltendő állásokat“ olvassák és aztán rohanjanak mindnyájan azzal a reménnyel, hogy ő fog elsőnek jelentkezni! Milyen rettenets kép, mikor a nagy városokban a munkanélküliek serege sorakozik és végtelen sorokban némán, mint egy vert had, vonul végig az utcákon, nem kérve semmi egyebet, csak munkát!

A „szociális munkanélküliség“, ahogy a munkanélküliségnek ezt a modern fajtáját elnevezték, a kapitalisztikus gazdasági rendszer kísérő jelensége: ennek a gazdasági rendszernek rithmusából, a konjunkturák hullámmzásából, a szezonmunka föllendüléséből és hanyatlásából következik. Kiterjedtsége bizonyos időszakokban — télen, mikor az építkezés szünetel — szabályszerint növekedik, erőssége hosszabb periodusokban szabálytalanul változik, mindig a gazdasági depressziók gyakorisága szerint. Kedvezőtlen időszakokban a munkásság 10 százalékáig szökkenhet a foglalkozásnélküliek száma; a jó konjunkturák idején a munkanélküliek serege fölszivódik egy csekély rész hiján, amely még a legélénkebb üzletmenet idején is seprőként visszamarad. Tehát a kapitalisztikus gazdál-

kodásu országokban mindig, még a szép nyáridőn is van néhány százezer ember, aki „munkanélküli“ az imént kifejtett értelemben, vagyis: tudna dolgozni, szeretne dolgozni, de nem kap munkát; tehát sem a csavargókhoz, sem a betegekhez, sem a rokkantakhoz nem tartozik. Németországban az utolsó (1895) általános népszámláláskor egy nyári napon (június 14) 143.166 ilyen munkanélkülit találtak. Ugyanebben az évben, amely pedig jó üzletmenetelű esztendő volt, december 2-án 479.000 munkanélkülit számláltak, ami 3.49%-a az összes munkásságnak. Az angol szakegyesületek statisztikája szerint kedvezőtlen esztendőben a munkanélküliek száma a 7%ot meghaladta, (1893-ban 7.5%). Pedig ezek „tanult munkások“, a munkásság eliteje, amelynek körében még a munkanélküliség kevésbé otthonos, mint a „tanulatlan“ munkások között, a munkásság alsóbb rétegeiben.

Kulturországainkban tehát százezer, sőt kedvezőtlen időszakokban millió dolgozni kész, munkabíró ember ki van szolgáltatva a nyomornak és éhségnek, mert a társadalom nem képes nekik munkát adni.

Azt hiszem: ennek a ténynek fölismerése páratlan jelentőségű volt a modern proletár-psziche kialakulásánál. Látjuk majd, minő lelki hangulatokat kellett teremtenie.

* * *

Végül a proletár csaknem teljesen elveszítette azt az életközösséget is, amely régebben az egyazon h i v t á s u a k között kifejlődött. A kapitalisztikus fejlődés szétrombolta nemcsak a szakmák régi egyesületeit, amelyek a munkást az életben támogatták, hanem az egyhivatásuak összetartási érzése, a hivatás-büszkeség, a hivatás-tisztelet is, amelyek az egyes munkásokat áthatották, lelkesítették és becses szellemi közösségbe fűzték a szaktársakkal, mind áldozatul estek a modern kornak.

Mert egyre lazul a technikai munkásnak mind a külső, mind kivált a benső viszonya egy bizonyos munkakörhöz; mert mind nehezebb egybeforrasztani valamely meghatározott munkával.

A bérmunkás több oknál fogva igen gyakran változtatja állását és ideiglenesen a legkülönbözőbb iparágakban dolgozik. Például (hogy egy igen kirívó példára hivatkozzunk)

Heinrich Herkner írja, hogy egyik munkásismerőse Svájcban, déli és északi Németországban vándorolva a következőképp dolgozott: egy ezüstgyárban kezdette, mint csiszoló, majd gázgyári munkás lett; innen átment egy kammgarnszövőgyárba, majd egy gépgyárba, hogy onnan megint visszatérjen az ezüstfeldolgozáshoz. Egy darab ideig kanalakat készített, azután beállt munkásnak a himzőgépgyárba. Innen átlépett egy tejüzletbe, nemsokára megint visszament az ezüstneműgyárba, de korántsem azért, hogy állandóan ott maradjon, hanem még megpróbálja a hajógyári munkát és a kazánkovács-ságot.

Melyik „hivatásos mesterséggel“ forrhatott össze ez a munkás? Igaz — mint megjegyeztem — ez különösen kirívó eset. Ám, hogy napjaink munkásosztályánál a szakma gyakori változtatása normális jelenség, tudja mindenki, akinek volt alkalma a viszonyokat megismerni.

Ehhez az önkéntes, szubjektív állhatatlansághoz járul még az, hogy a foglalkozási köröknek is megvan a munkást kényszerítő, objektív változékonyságuk, amely közvetlenül a modern technika fejlődéséből következik.

Tudjuk, hogy korunk temérdek új foglalkozási ág keletkezésének ideje. Jelentkezik ez különösen az ipari termelés körében. Itt a régi kézművességeket nagyrészt teljesen másfajta ipari szakmák váltják föl; ezelőtt összetartozó munkák szétváltak, lényegesen különböző munkaágak egységes termelési folyamattá egyesültek, számos foglalkozás (gondoljunk csak a vegyészeti iparra vagy a surrogatum iparra!) egészen újonnan keletkezett. De a kapitalisztikus gazdaságnak nemcsak az a sajátossága, hogy új munkaágakat teremj, épp oly jellemző sajátossága az is, hogy az újonnan teremtett iparágakat szakadatlanul tovább fejleszti és így a szakmabeli képzettség sohasem állapodhatik meg. Ennek oka épp úgy a kapitalista érdekek, valamint a szolgálatukba hajtott technika és üzemszervezet sajátosságában rejlik.

Tehát már e külső — a gyakori változásból származó — okok miatt is nehezen fejlődhetik ki manapság az összetartozás érzése és így a hivatásközösség tudata is az ugyanazon foglalkozásbeliek között.

De még fontosabb az, hogy mindegyre kevésbé is lehetséges a munkásnak gondolkodásában és érzésében tartós,

benső viszonyba kapcsolódnia egy bizonyos foglalkozással. A hivatástudat kétségtelenül annál erősebb, minél sajátosabb a gyakorolt foglalkozás; ellenben a minimumra kell csökkennie a hivatásérzetnek, ha a munka csaknem teljesen elveszítette kvalitatív színezetét.

Már pedig a gazdasági élet számos ágában, különösen az ipar terén, a modern fejlődéssel együtt jár, hogy az egyes munkás munkája csakugyan mindinkább veszíti kvalitatív színezetét s így a speciális erejét, hogy bizonyos hivatásérzetet fejleszthessen ki.

Itt van ismét az új technika, amely a legtöbb esetben merőben kizárja a hivatásérzet kifejlődését. A munka már nem az egyéniség kifolyásának tűnik föl, hanem egy folyamat lebonyolításának: objektiválva van. Hogy juthat ebből az egyes munkás a maga egyéni sajátosságának tudatára? A szabó, a lakatos, a pék, a tímár: valamennyinek megvolt a pontosan körülírt munkaköre, amelynek betöltése tartalmat adott az életüknek és büszkeséggel tölthette el őket. De egy féregporgyárban, tyukszemgyűrűgyárban vagy egy kénsavgyárban dolgozó munkás hogy jusson benső viszonyba hivatásos munkájával?

Továbbá: az empirikus technika az egyéni képességen és egyéni tanultságon alapult; a modern technika az objektív tudáson. A kézműves szerette a titok nimbuszával övezni munkáját, amelynek igazi mivoltát csak ő és segédei ismerik. Emlékezzünk a csaknem misztikus titokra, amelybe például a régi építőipart burkolták. A mai termelési folyamat a tankönyvekben paragrafusokba van szedve, úgy, hogy mindenki megtanulhatja, aki a könyvet megveszi. Ma nemhogy a misztikum rejtelmességébe burkolnák a mesterség titkát, hanem receptszerűen közlik az eljárást. A gyártási titok is üzletté vált már.

Az új technikával jött az új üzemszervezet: a munkamegosztó-kooperatív és legnagyobbbrészt az automatikus üzem. De nyilvánvaló, hogy az új üzemformák is gátolják a specifikus hivatásérzet kifejlődését. Az egyes munkásnak nincs többé dolga termelési ágának minden munkájával, hanem csekély rész-funkcionárius lett a társadalmis termelés folyamatában. Cipőkészítőnek érezheti-e magát egy gomblyukvarrónő a cipőgyárban? Vagy kovácsnak az a legény, a ki a szögkészítő-

gép mellett dolgozik? Ehhez járul, hogy a foglalkozásoknak rendkívül kifejlesztett, modern szervezete mindinkább több teret nyújt az ugynevezett „tanulatlan“, helyesebben: „kvalitástalan“ munkának, vagy pedig az egykori „tanult“ kézműves munka átváltozik (néha igen nehéz, tehát most is, mint előbb: „tanult“) gépmunkává. Ám ezekben az esetekben megint lazult a munkás viszonya az össztermelés munkájának benső lényegéhez: a munka még jobban objektiválódott.

De talán a legfontosabb körülmény mégis az, hogy a kapitalisztikus gazdasági forma keretében a technikai munkást már nem fűzi érdek a munkája gazdasági eredményéhez. Tehát az a hivatás, amelyet gyakorol, már nem az ő hivatása a szó teljes értelmében, hanem az urának a hivatása. Az egy és ugyanazon hivatásbeliek — az urak és szolgák — között szakadás támad annak az osztályellentétnek a következtében, mely a két fél között kifejlődik. Ez pedig a munkással megutáltatja egész hivatásos munkáját. A régi hivatásközösség a visszájára változott.

* * *

A proletár életét így minden oldalról megvizsgáltuk. Mikor azt kerestük, mit veszített el a modern munkás s e célból életföltételeit összehasonlítottuk más csoportokéval, amelyekre régebben a gazdasági munka terhe hárult, egyszerűen azt is megtudtuk: mit kapott érte cserébe. Ha most visszatekintünk és az egyes vonásokat egységes képpé próbáljuk összefoglalni: milyen lesz az összbenyomás? Siváran, egykedvűen, reménytelenül foly le a proletár örök egyforma élete. Rhythmus, lendület, tartalom nélkül. Egyformán. Egyhanguan. Szürkén. Mint egy hideg, esős novemberi nap.

Kinosan egyforma órákból telik ki a napja, a napokból az éve, az évekből az élete.

A napja. Tudjuk hogyan kezdi, hogyan tölti el és hogyan végzi be. Kora hajnali szürkületkor elmegy hazulról; gyalog, vagy a városi vasuton, tán a vicinális „munkásvonatan“ teszi meg a hosszú utat a gyárig. Itt igen gyakran megutált munka várja. Egésztelen, idegbontó. A gépek zugása, bugása, kattogása, berregése, dübörgése, zakatolása között. Izzó levegőjű helyiségekben, félig meztelenül, verejtékezve dolgozik, vagy nedves, hideg, keresztaszéljárta hodályokban. A géphez bilin-

cselve, amely egy másodpercre sem hagyja magára eszmélni és kiszívja csontjaiból a velőt; ahhoz a tempóhoz kell igazodni, melyet a gyár ura jónak tart vállalatának jövedelmezősége érdekében. A napi munkája együgyü részletmunkákban merül ki, amiket akár egy majom is el tudna végezni. Háta mögött a gyülölt hajdu áll ostorával és hajtja erejének teljes megfeszítéseig; a hajdu: a munkavezető, ostora: az elbocsájtással való fenyegetés. Vasfegyelmet kíván az óriás üzem, amelybe az egyes munkás úgy kapcsolódik be, mint egy kerék a nagy élettelen mechanizmusba. A gyáros szava neki parancs s tőle idegenek rendelkeznek felette. A függő bérmunkás hiába vénült meg és öszült bele szolgálatba, némán kell türnie, hogy a fiatal munkavezető vagy igazgató leszidja.

A gyárból, az építőállványokról, az áruházakból — mert mindenütt ott van a proletár, akit most nyomon kísérvük — naphosszat alig szabadul ki. Csak az est adja vissza önmagának. De akkor már fáradt, kimerült, levert, csak idegeinek túlfeszítésével képes valamely komolyabb foglalatosságra. Hacsak nincs egy viskója künn a falun, tudjuk, mi várja otthon: a zsufolt, lármás „szoba“, kényelem, nyugalom nélkül. Nem marad egyéb, mint az alvás, vagy a korcsma. — A rideg, utálatos, füstös, dohos korcsma.

Az év. Ebben a mindennapos egyformaságban hébe-hóba esik egy-egy ünnepnap. De többnyire nem elég arra, hogy kirándulhasson a szabadba, elmenjen a színházba, vagy hangversenyre. A kedélyes beszélgetés otthon, a barátságos családok között, ezekben a nyomoruságos odukban, ahol kivált a nagy városok proletársága tanyázik, nem lehet rájuk nézve vonzó. Megint nem marad egyéb, mint a korcsma, a rideg, utálatos füstös, dohos tingli-tangli.

És hétről-hétre, hónapról-hónapra ugyanaz a szolgálat, ugyanaz a léleknélkülvaló, nehéz munka, ugyanaz a veszekeedés a munkafelügyelőkkel, ugyanaz a fölkelés, ugyanaz a hazatérés. Soha semmi változás, szabadulás az igából, soha semmi „vakáció“, mik körül fordul más embereknél az esztendő. Foly egymásután, egyhanguan, mint a novemberi eső; magasság, mélység, derü nélkül, lenge, szürke ködbe burkolva minden.

És minő élet telik ki az ilyen esztendőkből?

A proletár — mint láttuk — igen gyakran már gyermek-

korában elkezdi a kemény munkát. Hajnalban, még sötéttel, ujságot vagy zsemlyét kell kihordania pár órahosszat, mielőtt az iskolába megy, hova kimerülten, álmosan jut el. Vagy esténként ténfereg az utcákon és gyujtót, narancsot árulgat. Vagy a kiadóknak címszalagokat vagdal és raggat tikkasztó, forró levegőjű helyiségekben. Vagy máris megy a gyárba. Ott biztosan fölveszik, ha a „törvényben megszabott“ életkort betöltötte, tehát — mint tudjuk — legtöbbször még igen gyenge korában. Ezzel elkezdi az egyforma robotot a taposó malomban. Mikor aztán a szívére tódul a vér és az első szerelem virágos tavasza elkövetkezik, a legtöbb esetben nincs már semmi, ami nála virágot fakasztana, aminek örülni, amit siratni tudna. A két nembeli gyermekek közt az érintkezés korlátlan, nincs bennük se érzék, se tisztelet a szerelmi élet titkai iránt. És mikor a legény meg a leány egymásra akad — a gyárban vagy a tánchelyen, — ez rendszerint alig egyéb, mint vad (gyakran nem is vad!) párosodás, amelyből az átszellemült erotikának minden zománca, minden varázsa, minden illata és fénye hiányzik. Jóformán közömbös dolog. Az ember életének e legszebb ideje, amikor még a polgári filiszter kopár életfája is hajt pár zöldülő levelet, még ez az időszak sem igen jelent a proletárra nézve kizökkenést a mindennapiság kerékvágásából.

Lakodalom! Talán a nagy tömeg előtt régebben sem volt ez valami különösen mély, bensőséges esemény, de legalább az évezredekben át kialakult szokás bizonyos cerimoniákkal és ünnepélyekkel tetézt, emlékezetes eseménynyé avatta. A hagyomány-szentesítette szokások mennyi mindenféle cifra sallangjával jár egy parasztlakodalom vagy egy jobbmódu polgári esküvő! A proletáriátusnál mindebből nem maradt semmi. Nézzük meg csak a nagyvárosi szegény proletárság megható, kis lakodalmas meneteit. Mikor — talán csak munka végeztével — összetalálkozik pár jóbarát, nincs is mind ünneplő ruhában, és gyalogosan vagy a közuti vasuton kísérik haza az ifju párt. Alig telik arra, hogy a násznépet egy kis pecsenyével és pár üveg savanyu borral megkinálják. A fiatal pár alig szabadulhatott egy félnapra a mindennapos robotmunkából, hogy megülje életének legnagyobb ünnepét. És holnap már megint munka és valamennyi következő nap munka — munka — munka!

Beállítanak a gyerekek. Nem is igen mondhatjuk, hogy

megszületnek, csak úgy a világra vetődnek, mint az állatkölyök. Legtöbbször megint nincs meg ama régi szokások szent ritusa, amelyek a kis embert ünnepélyesen bekisérték az életbe. Minden énekszó, minden benső meghatottság és külső ünneplés nélkül fogadják az újszülöttet, legjobb esetben közömbösen. A gyermekek legtöbbször új fáradalmakat okoznak, még növelik a terhet, amely már szinte elviselhetetlen. A szürke fátyolos hölgy, akinek Gond a neve, betelepszik a proletár szobájába és nem távozik onnan mindaddig, míg a koporsó nem kerül a bölcső helyére. E Gond a leghűségesebb társa a proletár asszonynak. A fiatal teremtésből, aki meggondolatlanul férjhez ment, pár év multán az a szomorú asszony lesz, akit láttunk, a kereső, fáradozó asszony, kinek fonnyadt arcán minden vonás elárulja a töprengést: a kevésből hogy adjon betevő falatot az egyre szaporodó éhes gyerekeknek? Miből fizessen hónap elsején házbért, honnan teremtsen elő az adót? Miből vegyen orvosságot beteg gyerekének? Az ura szombat este nem issza-e el a keresetét? Hátha elveszti az állását?

A szükölködésnek és nyomoruságnak vége nem szakad! Ugyanigy tart évről-évre életük utolsó napjáig! Semmi tagolódás, semmi rithmus. Gyermekek-, ifju-, férfi-, öregkorában ugyanaz a munka. Előmenetel magasabb funkcióra, legalább a nagy tömegnél, nincsen. Nincs felszabadulás inasból legénynyé, legényből mesterré ennek az előhaladásnak minden gondjával és örömeivel, minden ünnepélyességével és díszével, amelyeket a szokás hosszú évszázadokon át itt is nevezetes eseményekké formált ki és általuk oly végtelenül becses rithmust vitt az átlagember életébe. Semmi kilátása nyugodt, szemlélődő öregségre; ellenkezőleg: a bérmunkás keresményének átlaga már a 30-as életévek közepétől fogva aggasztóan csökken. Hogy pedig a megtakarítottból éljen? Oh arra jóformán sohse jut. A proletár nem ismeri a legszegényebb paraszt, a legutolsó kézműves örömét, akik életük munkáját kis vagyunkájuk megtartásában, sőt gyarapításában külsőleg megtestesülve látják. Szerencsés kivételek azok a proletárok, akik mint szatócsok, vagy kurtakorcsmárosok legalább némi önállóságra vergődtek. De legtöbbjük ennyire sem juthat. Az életüknek ez a célja sincs meg. Egyáltalában nem maradt számukra semmi elérni, kiküzdeni való. Még az a reményük sincs, amely a kisiparos, a paraszt, vagy a tisztviselő életét besugározza, hogy a gyerme-

keiknek legalább jobb sorsot tudnak biztosítani. A proletár gyermekei is elkezdik majd ugyanazt az egyforma robotot, melyből szüleik kidőltek. A falak közt vivő utat, amint *L a e r m a n s* megfestette: A végtelen távolba vesző, két roppant magas fal között egy öreg munkás megy fáradtan. Kézen fogva vezeti kis unokáját, aki kérdő, kutató szemmel tekint körül. És a falakon keresztül virágok és levelek hullanak be, hirdetvén, hogy odakünn a mezőn, a két magas falon túl, tavasz van megint. A gyermek tekintete azt kérdezi az öreg embertől: ez az ut kivezet-e majd minket is a virágos fák közé? Ám az öreg szemében nincs felelet. Csak néz mereven a távoli célra, amely nem is cél. Ő a falak között fogja járni utját. És a kis leány, mikor belőle is anya és nagyanya lesz, épp így vezeti majd kézenfogva gyermekeit, unokáit és ő is szüntelen a falak között jár majd és nem felel ő sem, ha a gyermekei kérdezni fogják: tavasz van-e odakünn és ki fognak-e jutni ők is a tavaszba?

* E világtalan éjszakában így egyetlen fénysugárul maradna: a vallás vigasztalása, egy jobb tulvilági élet reménye. Csakhogy a kapitalizmus mindent eltakarított utjából: ő hozta a „felvilágosodást” és a felvilágosodással — legalább sok országban: Anglia és az Egyesült-Államok e tekintetben szerencsésebbek — a tömegbe is bele oltotta a hitetlenséget. Ki sem lehet mondani, milyen rettenetes benső összeomlást jelent az, ha ezt az eltompult, egyforma, keserves életet, amelyre a proletáriátus van kárhoztatva, megfosztják ama gyermeki hitétől, hogy éppen a nyomorgóknak és szenvedőknek lesz kérészerte jobb dolguk az örökéletben. Olyan ez, mint mikor egy egészséges fiatal ember hirtelen megvakul; mint mikor esthajnalon az utolsó fénysugár is eltűnik a hegyormokról és a világra ráborul az éjszaka vak sötétsége.

De már most önkéntelenül azt kérdezzük: mi az, amit a proletáriátus ilyen életföltételeinek elő kellett idézniök a proletár-pszichében? A kapitalizmus romboló munkájának minő hatással kellett lenni a tömeg lelkivilágára?

Azt hiszem, kétség sem lehet a felől, hogy az első hatás: egy szörnyü csőd, szellemi és erkölcsi tekintetben; az első állapot, amelybe a tömeg a kapitalisztikus fejlődés folytán jutott: a sivárság állapota és a lélek minden funkciójának elsatnyulása.

Sivárság erkölcsi téren! Nem csoda, hogy ha a régi tiszteletreméltó szokások és erkölcsök, amelyek évezredek folyamán a sokféle régi közösség révén összehalmozódtak, féken tartandók az állatot az emberben, most egyszeriben pusztulásnak indultak és az ember az emberrel (állat az állattal) anélkül állott szemben, hogy ismerne magatartására valami objektív kötelező szabályt. A megszentelt szokások és erkölcsi nézetek ezen ősrégi alapjával együtt lerombolódtak első sorban a tisztelet, minden jó és értékes szociális lelki tulajdonságnak e megteremtője. Helyette rettentően terjed bizonyos kiméletlen cinizmus és kegyeletet nem ismerő vakmerőség, amelyek lábra kapnak mindenütt, ahol a régi világfelfogás kipusztult anélkül, hogy helyébe újat teremtettek volna. Támad egy nép erkölcs nélkül! Milyen szörnyü gondolat! Az a csoda csak, hogy a végképpen elhanyagoltan felnövekedő proletárivadék még sokkal jobban el nem vadult, mint aminőnek láttuk vagy látjuk, csak az a csodálatos, hogy e nyomoruságos néptömeg még sokkal jobban el nem durvult amaz emberhez nem méltó életföltételek között, amelyekben találtuk.

Az erkölcsi téren való eldurvulással szorosan együtt jár az elsatnyulás és elbutulás szellemi és kedélyi tekintetben. Várhatnánk-e más hatást? Hol a gyeremekeket kicsiny koruktól fogva munkára kényszerítik, ahol a felnőttek naphosszat, tán

éjjel és ünnepnapokon is butító munkában kinlódnak megszakadásig. Olyan munkában, melyet ezer esetben semmi szellem át nem hat. Lélekölő környezetben: a természet minden megéleveníítő benyomása nélkül. Csupa egyformaságban, egyhangúságban. Holt tömegek közepett.

Elpusztul egyuttal minden önbecsérzet. Ólmos közöny nehezül a tömegben. Róják utjukat a jobb jövőben vetett hit egyetlen szikrája nélkül, de minden ellenszegülés, minden lázongás nélkül is. Türelmesen. Félénken. Reménytelenül. Még „áhitatosan“ sem: hiszen már nem ismernek Istent, akinek kezére biznák magukat és sorsukat. Csak eltompultan.

Tompultság vagy durvaság, — mindig az egyén természetes hajlamai szerint — im ezek az első virágok, melyeket a kapitalizmus ültette uj fő fakasztott.

A proletár lelki életének ebbe a sivárságába alig nyújthat valami jobb bepillantást, mint Karl Fischer munkáskönyve, amelyet nemrég Paul Göhre adott ki „Egy munkás élményei és emlékei“ címmel.⁸ Ez rettenetes. Lélekzetfőjtő. Az élet folyamának egyhangúsága mennyire átmegy itt pszichológiai térre és úgy az érzések, mint a kifejezések monotonijában nyilvánul meg: „Aztán fél 11 tájt jött a munkavezető vizsgálni, . . . aztán persze felébredt az ember, . . . aztán fél-éjszaka dolgoztunk, . . . aztán elmentem a kvártélyra kávé inni, . . . aztán jött közbe a feliró, . . . aztán ott maradtam a kemence mellett, . . . aztán, . . . aztán . . . aztán.“ Így foly ez száz lapon végig, egyetlen föllendülés, valamelyes rithmus nélkül. Az egyes mondatok hullanak, mint az esőcseppek, mint valami szakadatlan, halk kalapácsütések. És milyen aprócseprő dolgok: a napibér, lakás, betegség, veszekedés a mesterrel, civakodás a háziasszonnyal, amik körül forognak gondolatai és érzései. Mikor egyszer nem engedték horgászni és emiatt zugolódik, ez már ritka változatként vegyül a napi följegyzések örök egyformaságába. És alapjában milyen megadás, mennyi türelem, amig végtérre, amikor már agyondolgozta magát és az igazgató még ki is dobja, a soká türtőztetett harag eszeveszetten nekizuduló szitkozódásban keres rést. Mindez már nem is emberi beszéd, hanem egy igavonó állat

⁸ Karl Fischer: „Denkwürdigkeiten und Erinnerungen“ 2 Bande. 1903 u. 1904.

nyögése. Nem is egy ember életpályája, hanem valami félállat átvánszorgása az életen: hajszolva, félénken, görnyedten, szemlesütve, visszafojtott lélekzettel.

De ennek meg kell változni. A proletáriátus összefülföltt, erjedő tömegében új élet támad. És ha nézzük manapság a proletáriátus tipikus képviselőjét, legalább a felsőbb rétegekben, amelyekben a kulturának egy sugara már megcsillámlik, és vizsgáljuk ennek sajátos lelkiállapotát, már egészen más szellemi alakulást találunk, mint aminőt eddigelé megismertünk. Érdekes főként megfigyelni: miként kezd kialakulni a specifikus proletár-psziche, amelyről a következőkben még egyet-mást meg akarok jegyezni:

Első tekintetre ugyan különösnek tűnhetik föl, közelebbi vizsgálatnál azonban egészen természetes és érthető, hogy az emberi léleknek ama hurjai, melyek a modern proletárban megint legelsőbb kezdtek megpendülni, az értelmi funkciók voltak. Ma a proletár-pszichénél az intellektuális képesség erős térfoglalása kétségkívül világosan kitűnik. Mondom: közelebbi vizsgálatnál, vagyis ha teljesen tisztában vagyunk azzal a helyzettel, amelybe a sors a proletárt juttatta, az értelmi organumoknak ezt az erős, igazán hipertrofikus kifejlődését csak magától értetődőnek találjuk.

A proletáriátus megszületése — mint láttuk — ezernyi ősrégi, többnyire kedélyi, érzésben és szokásokban gyökerező viszony megsemmisültét jelenti: a hazához, a szülőfaluhoz és családi élethez, az urasághoz és a hivatásközösséghez fűző viszonyok megszűnnek. Minden tekintélyi viszony meglazul. Eltűnik az erkölcsnek és erkölcsösségnek minden régi felfogása, tehát mindaz, amit a modern ember „előítéletnek” nevez. Végül az Ur Istent is megfosztják trónjától. Az ember így szerencsésen „szabad” lett, szabad a korlátolatlan értelmében. „Szabad”, mint Faust kezdetben, amikor még azzal dicsekszik:

„Aggály és tépelődés sohse gyötrött,
Nem ijeszt engem sem pokol, sem ördög.”⁹

Tehát megszabadult a szentimentálítás, minden érzelmi dolog, minden erkölcs, minden hit és babona bilincseitől.

⁹ Dóci L. fordítása.

De hogyha ez a „szabad“, vagyis inkább teljesen üres emberi lény „alkalmazkodni“ akar új életföltételeihez, kénytelen megfontolni, meggondolni, itélni, tehát oly szellemi működéseket végezni, melyek az értelemnek bizonyos gyakorlását kívánják.

Már az, hogy a proletár jobbára nagy városokban vagy nagyvárosias ipari gócpontokon él, megkönnyíti neki a dolgok racionális felfogását. Őt is, mint minden városit, az értelmi élet nyilvánulásainak a kedélyi és ösztönszerű nyilvánulások föllött való tulsulya különbözteti meg a földhöz kötött, meggyökerezett falusi embertől.

A proletár továbbá — mint tudjuk — gyakran változtatja a tartózkodó helyét. Mihelyt egy gyökérszálat eresztetne a proletár-növény, a sors mindannyiszor megint kiszakítja és új földbe ülteti át. Ám ez a gyakori helyváltoztatás megint csak az értelmi képességeit erősíti. Új benyomások kínálkoznak. Új emberek, új szokások, új munkamethodusok: mindez összehasonlításra, ítéletre ösztönzi (bármilyen felszínes is ez az ítélet). E modern nomádok karikaturája a *commis voyageur*, a kereskedelmi utazó: ennél szüntelen összehasonlítás és ítélet az élet egész tartalma és az értelem le nem hunyó napja kiszikkasztott minden, de minden természetes érzést.

A proletárnak gondoskodnia kell a megélhetéséről: lépten-nyomon megfontolásra, mérlegelésre van szüksége. Nem forrt össze organikusan egy hivatással, mint a paraszt vagy akár a régimódi kézműves. Nem él nyugodtan a maga hivatásának, mint amazok. Ellenkezőleg: kezdettől fogva minden helyzetét fáradtsággal éri el, minden állása bizonytalan; minden pillanatban helyén kell lenni az eszének, hátha felmondanak neki és más állás után kell néznie. Ebben is teljesen önmagára és ítélőképességére van utalva: semmiféle közösség nem támogatja, nem gondolkozik, nem cselekszik helyette. Magára van hagyva a férfi, sőt még a nő is. De magára van utalva már a gyermek, a serdületlen ifju, a fiatal leány. Ennélfogva a proletár-gyermek igen korán kezdi már gyakorolni az értelmi funkciókat, amaz egyedüli funkciókat, amelyeket ki nem irtott az a vigasztalan környezet, amelyben a proletár felnövekedik.

Végül a proletárt a hivatásos munkája is gyakorta ösztönzi értelmi működésre. A munkája vagy egyáltalában semmi

szellemi működést nem kíván, ahol teljesen mechanikus részletmunkát végez, vagy ha kíván valami szellemi működést, az a racionális gondolkodás működése. Ilyen bizonyára némelyik gépmunka: egy komplikált gőzgép kezelése, ilyen a gépek, apparátusok s effélék készítése. Ezeknél a munkásnak értenie kell a mechanikai és fizikai összefüggéseket, míg más esetekben a kémiai folyamatokat; kénytelen gondolkodni rajtuk. Míg a naiv vagy művészi — mindkét esetben öntudatlan — alkotásra jóformán sohasem nyílik alkalom a sajátos munkájában. A paraszt az eke szarvánál, aki utánna bámul a madár csapatnak vagy elnézegeti a felhőket: lesz-e holnap eső; a kézműves, aki elbabrálgat a művén: miként tegye olyanná, aminőnek a képzeletében megalkotta vagy csinálja a megszokott, régi módon, ahogy atyjától tanulta, anélkül, hogy sokat gondolkodnék felette: milyen egészen más lények ezek, összehasonlítva őket egy gépgyári szerelővel, egy optikai üveglencse-köszörülővel, egy ércöntőgyár formálójával, egy villamosmű kvalifikált munkásával, egy nagy nyomda szedőjével vagy egy gyorsvonat mozdonyvezetőjével.

A proletár első és minden megfigyelőnek tüstént szembeötlő sajátossága, melyet az értelmi funkciók ezen egyoldalú kifejlődése magyaráz meg: a „tudássomj“, amely ma minden jobb munkáskörben megvan. Náluk domborodott ki legvilágosabban a modern városi embernek egyik általános vonása: a „művelődésre törekvés“. „Művelődés“ alatt értjük itt első sorban fölhalmozását bizonyos mennyiségű „ismeret“-nek, amelyeket könyvekből tanul az ember, amelyek tehát már átmentek a felfogó gondolkodás médiumán. Ezeket az embereket nem a dolgok szemlélete izgatja, a valóságnak nem az érzelmi-instinktiv felfogására törekeshetnek, még a cselekvés és alkotás sem életszükséglet náluk, hanem a „megismerés“, vagyis egy fogalmi rendszer kidolgozása. Már nem a világ és az emberek vonzzák őket, hanem a világ és ember keletkezésének „teóriája“, nem az állatok, hanem a zoologia, nem a virágok, hanem a botanika, nem az emberi lélek, hanem a pszichologia.

De a proletár-pszichének egyéb sajátosságait, különösen eme sajátosságok gyakorlati visszahatását szintén könnyű szerrel megmagyarázhatjuk a proletár-osztály erősen intellektualisztikus mivoltából.

Ha visszaemlékszünk a proletáriátus sajátos életviszo-

nyaira, megérthetjük, hogy csak a proletár lelki alaptulajdonságoknak hatása az az erős kritikai vonás, amely a modern munkás lelki világában annyira szembeötlő. A sors a proletárt olyan külső viszonyok közé juttatta, amelyekben normális ember egyáltalában nem élhet meg, olyan viszonyok közé, amelyek minden észszerű időtöltést, minden egészséges testi, lelki tevékenységet kizárnak; a proletár nem olyan munkás életet folytat, amelytől

„Erőnk felírissül, kenyerünk édesebb,
Meg is nyugtat a szomjaltó csepp.“

Ellenkezőleg: testi és lelki ereje elveszítette egyensúlyát. Mind a munkája, mind a szórakozása a velejét emésztik. Az idegesség démona¹⁰ keriti hatalmába, nem azért, mint az uri asszonyokat, akik unalmukban azt se tudják, mitévők legyenek, hanem azért, mint a keresett orvosokat és ügyvédeket, akik elcsigázódnak — mint a proletár — a tulságos, észszerületlen munkában, amelyet — mint a proletár — észszerületlen külső körülmények között kénytelenek végezni és erejük maradványát, — mint a proletár, — észszerületlen, megemésztő szórakozásokkal fecsérlik el. Csakhogy abból a fényből, amely a felsőbb osztályok munkafanatikusaira ragyog, a proletárnak semmi sem jut és amaz ezerféle ingert, amelyet az élet magasab rétegeiben a munkahajszja kínál, a proletár sohasem tapasztalja. Így megörlődik, elnyüvi testét és mégsem jöhet ki a rendes „kerékvágásból“. Ekkor fölébred benne bizonyos önként érthető kedvetlenség, amely a fásult elkeseredés köréből hamarosan — éppen a nagyon kifejtett értelmi működés segítségével — tudatos, kritikailag megokolt elégedetlenséggé fejlődik.

Am egy dolog elkerülhetetlen: a „művelődés“ és a „kritika“ a nagy tömegnél féluton megreked. Elevenségét elveszíti, az elmélet dogmáivá, a gyakorlat dogmáivá merevül. Jelszavakká sűrűsödik és ezek töltik el a lelkeket. Az ember, aki szerencsésen megszabadult az előítéletektől, babonáktól és „szabadnak“ hitte magát: a megkövesült teoriák széttépethetetlen hálójába bonyolódik és nem mozoghat benne sem szabadabban, mint ezelőtt a természetes ember a babonák és előité-

¹⁰ V. ö. Paul Schönhals: „Über die Ursachen der Neurasthenie und Hysterie bei Arbeitern.“ (Berlin. 1906.)

letek bilincseiben. Mindegy, hogy minek nevezik ezt a szellemi nyüggöt, amelybe belekerül: atheizmusnak, darvinizmusnak, osztályharcnak, antiszemitizmusnak, vagy internacionálizmusnak, kizsákmányolásnak, szociális forradalomnak, vagy bárminek, — elég, hogy le van nyüggözve. Elmondhatjuk tehát, hogy a nagy proletár-tömegnél tökéletesen kialakul a modern embernek egy másik sajátsága: a dogmatizmus. A proletár minden „művelődésre törekvése“, minden „kritikai hajlamai“ mellett is — vagy tán éppen ezek miatt? de bizonyára értelmi hipertrofiája következtében — született dogmatikus.

A proletár-pszichének egy másik oldala nem kevésbé fontos, mint az eddig vizsgált.

Láttuk, hogyan szakad ki a proletár mindazokból a kötelekekből, amelyek a régebbi nemzedékeket összetartották; láttuk, hogy magára hagyott lényként vándorol az élet ösvényén. Most emlékezzünk csak vissza arra, hogy a kapitalizmus egyszersminű szoros érintkezésbe hozza a proletárt más, hasonló sorsu társaival. Ezelőtt sohasem laktak, dolgoztak még az emberek ilyen óriási tömegben együtt. Az egyes proletár tehát minden lépten-nyomon más tíz, száz, meg ezer hasonló egyént talál, akikkel neki szükségképpen érintkezésbe kell kerülnie, mert velük egy emeleten lakik, együtt jár a gyárba, egyazon helyiségben dolgozik. Elhagyott ugyan a proletár, de nem magános, mint a paraszt, aki magános, de nem elhagyott.

A közönséges emberekben lakozó ösztön végre megint összehozza az egyéneket bizonyos benső társulásra is: meghatározott célokra egyesülnek dalárdákba, kuglizó-társaságokba, munkásegyséletekbe. A régi hagyományos, ősi közösségek helyébe céltudatosan alakított egyesületek lépnek. Ám mindezekben az egyesülésekben a proletár mindig szintelen homokszem marad, amely tisztán kvalitástalan mennyiségként szervesen halmazódik össze. Mindezekből az új egyesülésekből hiányzik az a sajátos kolorit, amely megvolt a tulajdonképpeni város- vagy faluközösségnél, a tulajdonképpeni hivatás- és a családi közösségnél. Proletár egyén mindig lát maga körül más egyéneket, akkivel őt alapjában semmi pozitív közösség nem fűzi össze, hanemha a közös sivárság, közös üresség, elszigeteltség és magárahagyatottság. Ez lesz most a kuffeje a proletárság ama specifikus közösségi érzésének, amelyben még csupán a tömeghez tartozás, és maga a tömeg, csak mint nagy sokaság,

vagyis tisztán mennyiségi tekintetben érvényesül. Ahol a proletáriátus harcban áll, ez a specifikus közösségi érzés egyelőre mint ugynevezett osztálytudat nyilvánul meg. De ennek az osztálytudatnak pszichológiai gyökerei mélyebben rejlenek: éppen ebben a kifejtettem tömegtudatban. Mert csak minden sajátos, a történelmileg átszarmazott csoportokban kifejlődött viszony-
nak kipusztulása teremtett olyan puszta talajt, amelyeken a szintelen osztálytudat elterjedhetett.

Ebben a tömeg- vagy osztályérzésben rejlik azonban minden csirája az új etikának is, amelyet a proletáriátus kezd kifejteni: a szolidaritás érzése, az áldozatkészség, odaadás, engedelmesség a vezetők iránt és sok egyéb, megmagyarázható ugyan egyrészt a harci állapotból, amelyben a proletáriátus él, de másrészt a tömegtiszteletből is, mert voltaképpen a tömeg az az új istenség, amelyet imádnak. Miként a kegyes ember az Istenhez ragaszkodva megszabadul magárahagyatottságából és az Istenbe vetett bizodalom által önbecsérzetét és egyéniségét megint visszanyeri: úgy az egyes proletár is, aki belevész a nagy tömegbe, csak e tömeghez tartozás által nyeri meg minden jelentőségét és minden érvényesülését. A proletár nem érzi magát semminek: sem egy község vagy város polgárának, sem egy család tagjának vagy egy határozott mesterséget üzőnek és még kevésbé természetesen önállónak. Csak a sok közül egynek érzi magát, olyan mennyiségnek, amely egymagában semmit sem jelent, amelynek sok más mennyiséggel kell összetársulnia, hogy legyen belőle valami és érvényesüljön. De könnyen is összegezhető, mert a valóságban is kvalitástalan puszta-mennyiség, amelyről letörlődött minden rendi, minden családi, minden foglalkozási, minden helyi, vidéki vagy egyéni sajátosságból eredő különbség. A paraszt és a kézműves, az alföldi paraszt meg a hegyvidéki, a thüringiai paraszt és az alpesi, a nagy parasztgazda és a törpe birtokos vagy a zsellér, sőt még a régimódi csizmadia és a szabó, a bányász és a timár: mind mennyire markáns és lényegesen különböző típusok, összehasonlítva a nagyvilági proletárral, aki Londonban és Rómában, Moszkvában és Párisban, Berlinben és Bécsben már csaknem ugyanaz a szín- és jellegnélküli alak: teljesen egyforma „kulturcliché“.

De ebből megérthetjük azt is, hogy a proletár miért igazi

zoon politikon? Mindazon sajátosságok, amelyeket nála észleltünk, a politika karjaiba hajtják: magánélete rideg, a munkában épp oly kevésbé talál megnyugvást, mint a családi boldogságban; a helyzetével elégedetlen; intellektuális lény, aki képes kritizálni és theoretizálni; azt hiszi, hogy nyomoruságának okát az emberi együttélés egy bizonyos külső rendjében találja meg; elkeseredésében és vágyódásában, valamint a kritikában és szenvedéseinek értelmezésében egyetért számtalan hasonló társával, a halom többi homokszemeivel: csoda-e, hogy összetömörül velük közös akcióra és attól reméli üdvét, hogy a tömeg hatalmával társadalmunk külső rendjét megváltoztatja. Intelligenciája képesíti ujságokat olvasni, népszónokokat hallgatni, a gyűléseken vitatkozni. Félműveltségénél fogva könnyen hisz a jelszavaknak, a közkeletű frázisoknak, politika nélkül egy óráig se tud meglenni. Magától érthető, hogy politikai álláspontja „radikális” mind a hagyományokkal szemben való kegyeletlenség, mind a doktrinárizmus értelmében. Amahhoz készíti gyökeretlen volta, futóhomok-természete, emez pedig kiszolgáltatja minden fantasztikus népboldogítóknak, valamint minden félművelt vagy műveletlen demagógnak, akiknek a nagy tömeg menthetetlenül prédául esik.

Ezzel arra a pontra jutottam, ahol a proletáriátust belépni látjuk ama nagy mozgalomba, melyet szociálista mozgalomnak nevezünk. Tovább nem akarom kalauzolni az olvasót, mert éppen erről a mozgalomról szólottam a „Szociálistizmus és a szociális mozgalom” című művemben,¹¹ amelyhez e lapok némi kiegészítésül szolgálnak; erről a mozgalomról — remélem — sok mondanivalóm lesz még későbbi műveimben.

¹¹ Magyarul megjelent a „Társadalomtudományi Könyvtár”-ban. Bpest. 1908. Fordította: Vezsenyi Béla.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

